

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Məmmədli Tamerlan Əsgərxan oğlu

**“Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotu və təhlilin təşkilinin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: **İİM – 060402 “Mühasibat uçotu və audit”**

İxtisaslaşma: **“İstehsal sferasında mühasibat uçotu”**

Elmi rəhbər: **i.üf.d. b/m E.M.Babaşirinova**

Program rəhbəri: **prof. Ə.İ.Daşdəmirov**

Kafedra müdiri: **prof. S.M.Səbzəliyev**

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

İşin ümumi xarakteristikası.....	3
I FƏSİL. Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotunun və təhlilinin nəzəri və metodoloji əsasları.....	7
1.1.Mühasibat uçotunun idarəetmə informasiya sistemi kimi müasir konseptual yanaşması.....	7
1.2.Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotunun islahatına metodoloji baxışlar və onun beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğunlaşdırılması.....	25
1.3.Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə səviyyələrinin təhlilinin mahiyyəti və metodologiyası.....	33
II Fəsil. Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotu və təhlilinin müasir vəziyyəti.....	40
2.1. İdarəetmə uçotunun strukturu və təqdim olunan informasiyalarına tələbat.....	40
2.2.Aqrar sənaye kompleksində istehsalat fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin uçotu.....	44
2.3.Aqrar sənaye kompleksində istehsal potensialının müasir vəziyyətinin təhlili.....	49
III Fəsil. Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	58
3.1. Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotunun prioritet istiqamətləri.....	58
3.2.Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemləri.....	63
Nəticə və təkliflər.....	68
Ədəbiyyat siyahısı.....	72

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və bazar münasibətlərinin inkişafı Azərbaycanda mühasibat uçotunun qurulmasına yeni tələblər irəli sürdü. Son illər ölkənin sosial-iqtisadi həyatında gedən dəyişiklik, iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrin qanunlarının və əsasnamələrinin istifadəsini tələb edir. Bu isə Azərbaycanın uçot modelinə beynəlxalq standartlar və prinsiplərin calaq edilməsində yaranan problemlərin öyrənilməsini tələb edir. Azərbaycan milli mühasibat uçotunun modelinin xarakterik xüsusiyyəti ondadır ki, uçot və hesabat sisteminin hazırlanmasında əsas meyar xəzinədarlıq (vergi) maraqları götürülür. Kifayət qədər normativ-hüquqi səviyyəsi olmayan qanunvericilik konservatizmi müəyyən edərək uçot prosedurunu detallaşdırıb sərt nizamə salır. Belə şəraitdə uçot çevik alətə çevrilə bilmir ki, ölkənin iqtisadi dəyişikliyinə dərhal reaksiya verə bilsin. Məlum olduğu kimi, istehsal potensialı maddi nemətlər istehsalının əsasıdır. İstehsal potensialı çoxlu sayda elementlərdən ibarət bir sistemdir və bunlardan hər biri hazır məhsul istehsalı prosesinə müxtəlif təsir göstərir. Bəzən mövcud potensialdan tam istifadə olunmur. Buna görə də istehsal potensialının təhlili onun bütün elementlərinin əlaqələndirilməsi şərti ilə aparılmalıdır. Azərbaycan Respublikasında mühasibat islahatları üzrə Avropa standartları layihəsinin tətbiqi prosesində iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafı üçün MHBS əsasında layihə hazırlanmışdır. MHBS milli analoquna keçid kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmlakının kapitallaşdırılmasının artırılmasına imkan verir, investisiyaları cəlb edir, Azərbaycan uçot siyasəti ilə MHBS tarazlaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin ədalətli qiymətləndirilməsində bəzi mübahisəli məqamlarda yaranır. Ona əsasən də, magistr üçün “Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotu və təhlilin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunun seçilməsi onun aktuallığını təşkil edir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Bazar münasibətlərinin daima inkişafında təsərrüfat hesablı və maliyyə müstəqilliyi əldə edən aqrar sənaye kompleksinin idarə

rə edilməsi prosesi xeyli mürəkkəbləşir. Bildiyimiz kimi idarəetmənin iki əsas funksiyası var– nizamlama, yəni tənzim edilmə və nəzarət. Aqrar sənaye müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin daha səmərəli idarə edilməsi hər cürə fəaliyyətlərdə idarə edənlərin informasiya təminatı səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Müəssisələrin işinin dahada səmərəli olması, rəqabət qabiliyyətliyi, real iqtisadiyyatın sərbəstliyinin təmin edilməsi idarəetmə fəaliyyətindən çox asılıdır. Bunlara Azərbaycanın iqtisadçı alimlərin sayılan Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə., A.K., Əliyev H.H., Hacıyeva M.C., Rzayev Q.R., Yüzbaşov C.R., Abbasova S.A., İsmayılov N.M., Cəfərli H.A., Namazova C.B., Salahov Ə.S., Səmədzadə Z.Ə., xarici iqtisadçıların Y.V.Sokolov, M.R. Metyus, M.X.B. Perera, M.İ. Kuter, S.Cevonsonun və başqalarının işlərini buna misal göstərmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Aqrar sənaye müəssisələrində istehsal prosesində təkmilləşməsi üzrədə optimal idarəetmənin qərarlarının qəbulu üçün lazım olan informasiyaları hazırlamaq və bununla da idarəetmə prosesinin özünü optimallaşdırmaq olar. Aqrar sənayesində vahid mühasibat uçotunun və hesabat sisteminin dəstəklənməsi üçün sistemin stabil olması təmin edilməlidir. Bunun üçün birinci növbədə qeyri adekvat inkişaf risklərini müəyyən etmək lazımdır (iqtisadi vəziyyətin reallığa uyğun olmaması, qeyri müqayisəli informasiya, ardıcıl olmayan nizamlanma, birtərəfli inkişaf).

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji sübutları. Bu magistr işinin nəzəri və metodoloji səbəbdən iqtisad elminin tərkib parçası olan mühasibat uçotunun nəzəri sübutları, bir çox məşhur iqtisadçı alimlərin tamamiləlikdə mühasibat uçotu və hesabatına məxsus nəzəri, metodoloji və praktik işləri, məqalələri, Azərbaycan dövlətində ali və qanunauyğun hakimiyyət orqanlarında normativ və metodoloji materialların, hökumət qərarlarının və normativ sənədlərinin əsasında qurulmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Magistr işinin yerinə yetirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyində olan məlumatlardan, Maliyyə Hesabatın Beynəlxalq Standartlarının, onların əsasında düzəliş edilmiş Milli Mühasibat Uçot Standartı, və başqa metodiki xarakterli mənbəyindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr işinin elmi yeniliyindən danışarkən qeyd etməliyəm ki, magistrın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin son nəticəsi bazara çıxarılan yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul istehsal edilməsi; 2. Praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji prosesdən istifadə olunması; 3. Aqrar sənaye müəssisələrində kompyuterlər vasitəsi ilə idarəetmə və maliyyə uçotunun tətbiqi məsələsinin tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat səbəbindən aqrar sənaye müəssisələrində idarəetmə uçotu və təhlilində mövcud olan çatışmazlığın araşdırılması və mühasibat uçotunun və hesabatının sistemli təkmilləşdirilməsi istiqamətində çağırışlar irəli sürülmüşdür. Aktiv bazar mövcud olduğu halda ədalətli qiymət kimi bazar dəyəri qəbul edilir, əks halda – qiymət verənin peşəkar mülahizələri əsasında subyektiv qiymətlər. Birinci halda həqiqi qiymət bazar qiymətləri ilə qeyri adekvat şəkildə əvəz edilir. Buna görə də bazar qiyməti ədalətli qiymət sayılmır. Ədalətli qiymətləndirmə meyarının istifadəsi progressiv istiqamət sayılır, çünki əmlakın həqiqi qiymətinin müəyyən edilməsi imkanını yaradır. MHBS prinsiplərinə, tələblərinə və şərtlərinə uyğun milli mühasibat konsepsiyasının aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə uçotunun praktikasında tətbiq edilməsi üçün təşkilati, metodiki və texniki cəhətlərin islahatlarını aparmaq zərurəti yaranır. Aqrar sənaye kompleksi üzrə mühasibat uçotu islahatlarının ən mühüm tərəfləri göstərilib, hansılar ki, daha genişləndirilə bilər. Amma müasir şəraitdə aqrar sənaye kompleksində MHBS tətbiqinin və mühasibat uçotunda aktivlərin ədalətli qiymətləndirilməsi məsələsi kəskin problem kimi qalmaqdadır. Aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin təhlil edilməsinin əsas məqsədi onların effektivliyinin müəyyən olunmasıdır.

Çünki effektivlik iqtisadi kateqoriya olaraq, xərclərlə gəlirin mütənasibliyidir. Buna görə də təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihəsinin effektivliyini analitik qiymətləndirmək üçün bir çox məsələləri həll etmək lazımdır və onlar bir neçə mərhələ ilə aparılır. Bu mərhələdə aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihələrinin rentabelliği orta bank kreditinin faizi ilə müqaisə

olunur. Rentabellik gözlənilən gəlir məbləğinin layihənin qiymətinə olan nisbəti kimi hesablanır.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi işin tamamilə xarakteristikası, 3 fəsil hissədən , nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin əsaslı mətni 73 kompyuter səhifəsi formasında yazılmışdır. İşdə mətnin daxilində 8 cədvəl verilmiş və 30 ədəbiyyat mənbəyindən istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.

1.1. Mühasibat uçotunun idarəetmə informasiya sistemi kimi müasir konseptual yanaşması.

Sosial-iqtisadi əlaqələrin müxtəlifliyi, təsərrüfat proseslərinin mürəkkəbliyi və onların idarə edilməsi müasir dövrdə bazar münasibətlərinin inkişafını xarakterizə edərək iqtisadi inkişafda informasiyanın artan rolunu müəyyən edir.

İnformasiya təminatı kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət sisteminin ən əhəmiyyətli tərkib hissəsinə çevrilərək fəaliyyətlərin planlaşdırılması və büdcələnməsi, alınmış nəticələrin təhlili və müvafiq qərarların qəbulu üçün məlumatların vahid məkanını yaradır.

Mikrosəviyyədə (təsərrüf edən subyektlərdə) idarəetmənin effektivliyini artıran məsələlərdən biri cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsidir, digəri isə müxtəlif elm və fəaliyyət sahəsinin geniş əhatə dairəsində olan alimlərin və mütəxəssislərin daimi diqqətində olan bazar mexanizmlərinin effektiv fəaliyyətini təmin edən şəraitin yaradılmasıdır. Bu kimi məsələlərin həlli yollarının və vəsaitlərinin hazırlanması üçün müxtəlif modellərdən, metodlardan və alətlərdən istifadə olunur. Amma onuda qeyd etmək lazımdır ki, uyğun bir informasiya təminatı hələ ki lazımi səviyyəyə çatmayıb. Müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam həcmdə cavab vermir, informasiyanın şəffaflığı, asan əldə edilməsi, həqiqiliyi və istifadəçiyə vaxtında çatdırılması təminatı yoxdur. [1,s.39]

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar mexanizmlərinin istifadəsinə keçməsi zamanı, göründü ki, inzibati-komanda idarəetmə sistemi zamanı formalaşmış uçot üsullarının, metodlarının və fəndlərinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı dahada effektiv və çevik uçot və nəzarət sisteminin yaradılması tələb olunur ki, onların idarəetmə sistemində inkişafı və fəaliyyəti üçün nəzəri və metodoloji əsaslara yenidən nəzər salınmasını labüd edir.

Bazar yönümlü iqtisadiyyatın inkişafı üçün dövlət qarşısında duran ən əsas məsələ budur ki, iqtisadiyyatın effektiv idarə olunması üçün uçot təminatının yeni prinsipial sxem əsasında təşkil edərək onun nəzəri mahiyyətini əsaslandırırıq və praktiki qaydada həyata keçirilmə yollarını müəyyən etsin.

Uçot üsulları bir neçə on illiklər müddətində formalaşaraq çevik formalı elmi bilikləri ifadə edir.

Mühasibat uçotunun müasir nəzəriyyələri açıq surətdə şəxsiləşdirilmiş xarakter daşıyır, çünki, təsərrüfat proseslərinin izahını bu proseslərdə iştirak edən şəxslər verir. Məsələn hüquq nəzəriyyəsi mühasibat uçotuna mülki hüquqla əlaqəli elm kimi baxır, yəni təsərrüfat proseslərində iştirak edən şəxslərin hüquq və öhdəliklərinə nəzarət predmeti qismində mühasibat uçotunu izah edir. Buna görə də gəlirə hüquqi müstəvidə əldə edilən vəsaitlərin məcmuası kimi baxılmır, onu əldə etmək hüququ kimi baxılır. Psixoloji nəzəriyyə öz mülahizələrini uçotla hasil olunan informasiya məlumatı ilə əsaslandırır, hansı ki, istifadəçinin (məlumat alanın) müəyyən reaksiyasının meydana olması üçün nəzərdə tutulub.

İnformasiya nəzəriyyəsi isə təsərrüfat fəaliyyətinin faktları əsasında məlumatların qiymətləndirilməsi ilə məşğul olur.

Burdan faktların əhəmiyyətliyi üçün yeni kateqoriyası ortaya çıxır. O, məntiqi sxemlərin çoxmənalı prinsipinə əsaslanaraq, klassik ikimənalı məntiqi sxemlər prinsipinə qarşı dayanır, eyni zamanda, klassik ənənəvi məntiqi inkar etmir.

Uçotun diaqrafik (dəyişkənliyi göstərən cədvəllər) dəyişkənliyinə məxsus olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün bu nəzəriyyə qeyri formal məntiqə müraciət edir, çünki gələcəkdə iqtisadi sistemin necə hərəkət etməsi məlum olmur.

Mühasibat məlumatlarının informasiya məkanının digər hissələrinə ardıcıl nüfuz etməsi uçotda yeni istiqamətlərin əmələ gəlməsini biruzə verir. Belə ki, ənənəvi mühasibat uçotunun geniş istifadəsi sosial uçotu əmələ gətirir. Təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn məsrəfləri cəmiyyət ödədiyinə görə, mühasibat uçotu məsrəflər haqqında məlumatlar kimi təyin olunur.

Mühasibat uçotu uçotun zənginləşdirilməsi üçün insan resursları haqqında məlumatların hasil olunmasına səy göstərir, çünki hər bir təşkilatın qüvvəsi onun

kadr potensialından asılıdır. Hüquqi müstəvidə insan kapitalı aktiv sayılır, hərçənd ki, iqtisadi baxımdan kadrların hazırlanmasına sərf olunan vəsait işçi heyətə qoyulmuş aktiv sərmayədə kapitallaşaraq amortizasiya illərinə bölünür.

Mühasibat uçotunun sonrakı inkişafı, onun iki istiqamətdə şaxələnməsini biruzə verir - maliyyə və idarəetmə. Belə üslub XXI əsrdə ən geniş istifadəyə malik olacaq, çünki iqtisadi fəaliyyətin şəraiti və problemləri bunu zəruri edir. Bunun səbəbi isə onunla bağlıdır ki, bazar iqtisadiyyəti şəraitində ənənəvi mühasibat uçotunun çoxlu istifadəçiləri əmələ gəldi, lakin müxtəlif istifadəçilər üçün fərqli informasiya lazım olur (R. Entoni qaydası).

Əvvəllər təyinatını verdiyimiz «konsepsiya» anlayışına qayıdaraq qeyd etmək lazımdır ki, o mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin isbat edilməsi üçün mühüm vasitədir. Əgər «postulatlar» mühasibat uçotunun nəzəriyyəsində aksioma qismində həqiqi müddəalar kimi qəbul olunan zəruri fərziyyədirsə, o zaman «konsepsiyalar» mahiyyətçə fəaliyyət üçün rəhbəredici və istiqamətləndirici rol oynayır.

Konsepsiyalar uçotun məqsədini müəyyən etməyə və bu məqsədlərə nail olmaq üçün yeni metod və üsulların işlənib hazırlanmasına kömək edir. Uçotun prinsiplərinin səmərəli qiymətləndirilməsinin zəruri şərti - uçotun əsas konsepsiyalarının dərk edilməsidir. Uçot konsepsiyaları əsas fərziyyələrlə və ümumi prinsiplərlə bilavasitə bağlıdır və təsdiq edilmiş uçot nəzəriyyələrinin bazasını təşkil edir.

Uçot nəzəriyyəsinin digər aparıcı kateqoriyalarından biridə «prinsiplərdir», hansılar ki, uçotda olan vacib qarşılıqlı əlaqəni əks edən ilkin vəziyyəti və əsas müddəaları bildirir. Onlar, uçotun məqsədlərinə dahada səmərəli nail olmağa kömək edən geniş fəaliyyətləri təyin edirlər.

Uçot prinsipləri nəzəriyyə ilə ümumiləşdirilib və öz universal mahiyyətinə görə bütün müəssisələr üçün tətbiq edilir. Onlar, ümumidən xüsusiyyə və xüsusiyyədən ümumiyyə qurula bilən ümummetodoloji konstruksiyaya malikdir. Mühasibat prinsipləri təyin edilmiş qaydaları və üsulları deyil, vacib əlaqələri əks etdirir. Onlar uçotun məqsədləri ilə bağlı olduğuna görə, bu məqsədlərin nəəliyyətini təmin edən fəaliyyətləri təyin etməlidir. Amma bu o demək deyil ki, uçot prinsipləri funda-

mental və dəyişməz həqiqətlər olaraq qəbul edilir. Buna görə də uçotun prinsiplərinin tərif edilməsində mütəxəssislər arasında vahid fikir yoxdur.

Mühasibat uçotu prinsiplərinin fərdi və kollektiv təşkilinə cəhd 20-ci əsrə aiddir. Bu proseslərin əsas mənası uçot sistemində olan qeyri müəyyənliyin azaldılması və iqtisadiyyatda tamamilə ifadə edilməsindən ibarətdir. Məsələn, Amerika uçotunda daxili peşəkarlıq qaydalar əsas uçot prinsiplərinə əməl etməklə praktiki olaraq bütövlükdə fəaliyyət azadlığını məhdudlaşdırmışdır. Hazırkı dövrdə bütün ölkələr və mühasiblər tərəfindən qəbul olunmuş hansısa bir vahid prinsiplər yoxdur. Müxtəlif elmi və praktiki qaynaqlarda bir neçə prinsiplərin təxmini oxşarlığını görmək olar, amma fərqliliyi həmişə görmək mümkündür. Yeri gəlmişkən professor Y.V.Sokolov tərəfindən təqdim edilən hesabatlılığın (mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi) baza prinsiplərinin siyahısını bu mənada qeyd etmək olar. Bunlar bütövlük, müstəqillik, qeydiyyat, fasiləsizlik, eyniyyət, miqdarilik, nisbilik, əlavəlik, nəzarət, dayanıqlılıq, ziddiyyətsizlik, aşkar, aydınlıq və əlaqəlik.

Bu siyahıya başqa prinsipləridə əlavə etmək olar. Amma əgər mühasib öz gündəlik fəaliyyətində əsas prinsiplərə istinad etsə maliyyə hesabatı üzrə müqaisəli informasiyanın əldə edilməsi mümkün olmayacaq. Buna görə də uçotun aparılmasında və hesabatların tərtibatında bir sıra faktorlar məcbur etdi ki, maliyyə hesabatlarının konseptual əsasları hazırlanıb istifadə edilsin, təşkilatların fəaliyyətlərini nizamlayan qanunverici normalar və standartlar yeridilsin.

Uçotun və maliyyə hesabatlarının konseptual əsasları uçotun qəbul edilmiş ümumi prinsiplərindən daha çevikdir. Çünki prinsiplər uzun illər boyu dəyişməz qaldığı halda, konsepsiyalara korreksiyalar etmək mümkündür.

Konseptual əsaslar istənilən ölkənin sosial-iqtisadi, hüquqi, siyasi və tarixi şəraitlərin xüsusiyyətlərini kifayət qədər çevik əks edir. Konseptual əsasların üstünlükləri o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, onların hazırlanmasına bir çox ölkələr xüsusi önəm verir.

Konseptual əsasların hazırlanması imkan verir ki:

- xarici mühasibat məlumatlarını eyniləşdirmək və ziddiyyətsiz edərək maliyyə hesabatlarının daha da müqayisəli olmasını təmin etməyə;

-yeni şəraitin, əməliyyatın, uçot obyektlərinin əmələ gəlməsi zamanı müvafiq standartların qəbul edilməsini gözləmədən hesabat hazırlamağa;

-hesabatların məqsədləri formalaşdırılan zaman ölkənin sosial, iqtisadi və şəxslənən xüsusiyyətlərini nəzərə almağa;

-mühasibat uçotunun sonrakı inkişafını stimullaşdırmağa, çünki konsepsiyaların hazırlanması müxtəlif fikirlərin və fərqli mövqelərin mücadiləsi ilə müşayiət olunaraq yeni nəzəriyyələrin formalaşmasına zəmin yaradır;

Uçot konsepsiyaları maliyyə hesabatları üzrə informasiya sisteminin idarəetmə prosesinə elmi kateqoriya kimi mühüm təsir göstərir.

İdarəedici xarici informasiyanın hazırlanmasında mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi dayanır. M.R. Metys və M.X.B. Perera qeyd edirlər ki, mühasibat uçotu hazırda bir birinə zidd olan bir çox qeyri aşkar və ya natamam nəzəriyyələr ilə xarakterizə olunur. Mövcud olan nəzəriyyələrin əsas qüsurları, praktiki prosedurların qiymətləndirməsinə imkan verən ardıcılığın olmamasıdır. Eyni zamanda məhz öz aralarında rəqabət aparan nəzəriyyələr informasiya sahəsinin formalaşmasına və genişlənməsinə imkan verərək, bəşəriyyətin uçot sahəsində topladığı təcrübə əsasında mühüm bilikləri əks etdirir.

Bir çox ölkələrin, milyonlarla müəssisələrin praktiki fəaliyyətinin təcrübəsi və minlərlə alimlərin tədqiqatları nəticəsində nəzəriyyələr zənginləşir. Belə şəraitdə biliklərin effektiv istifadəsi ön plana çıxır. Bunun həlli üçün aktiv beynəlxalq informasiya mübadiləsi, əlverişli informasiya mühiti, vahid informasiya məkanı tələb olunur ki, mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin qurulmasının, təsdiqinin və seçiminin düzgünlüyünün yoxlanılmasına və qiymətləndirilməsinə imkan versin. Beləliklə konseptual əsaslarla qurulmuş standartlar üstünlüyə malik olaraq, onların ardıcılığına və sistemliliyinə nail olaraq, qiymətləndirilmə mümkünlüyünü təmin edir, məlumatların effektiv əks edilməsinə nail olaraq maliyyə hesabatlarına istifadəçilərin inamını artırır.

ABŞ mühasibat standartları üzrə dövlət şurası konseptual əsasların vacibliyini qəd edərək, onları belə tərif edir: «maliyyə uçotunun və hesabatının təbiətini, funksiyalarını və həddlərini təyin edən ziddiyyətsiz standartların hazırlanmasını təmin

edən razılaşdırılmış qarşılıqlı əlaqəli prinsiplər və məqsədlər sistemi». Bir sıra ingilis dilli ölkələrində konseptual əsaslara baxışları analojidir. Alimlərdə bu proyektı daha da müvəffəqiyyətli hesab edir.

Uçotun qurulması əsasında dayanan konsepsiya, mühasibat uçotunun aparılmasına və hesabatlara olan xüsusi tələblərin ümumi prinsiplərinə ciddi riayət olunmasını nəzərdə tutur. Bunların icra olunmasından nəticələrin və qiymətlərin isbatlanması asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu konsepsiyalar hazırkı mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını tam olaraq əks etmir. Keçmişin, indinin və gələcəyin arasında tarazlığa (balansa) nail olmaq üçün konsepsiyalarda uçotun inkişafına xidmət edən ümumi xarakterli tələblər konseptual əsaslarda dəqiq əks olunmalıdır, həmçinin maliyyə hesabatları istifadəçilərinin prioritetli qrupları müəyyən edilməlidir, konseptual əsasların funksiyaları müəyyən edilməlidir, maliyyə hesabatları elementlərinin təbiəti dərinlən təhlil edilməli, onların qəbul edilmə meyarları müəyyən edilməlidir, bütün mövcud variantlardan seçilən yanaşmalar əsaslandırılmalıdır, təşkilatı quruluşun tələbləri müəyyən edilməlidir, mübahisəli məsələlərin siyahıları tərtib olunmalıdır.

Bütün bu məqamlar konsepsiyalara daxil edilsə belə, realizə edilməsi mümkün olmur. Çünki hazır edilmiş konsepsiya normativ hüquqi sənəd sayılmır. Konsepsiya əsaslarının müəyyən elementləri müxtəlif normativ hüquqi sənədlərdə öz əksini tapıb. Bunun səbəbi aşağıdakılar ola bilər:

- vəsaitlərin və zamanın məhdudluğu;
- sənədlərin hazırlanmasında müvafiq təcrübənin olmaması;
- keçid iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi vəziyyətin çətinliyi;
- səmərəli konsepsianın hazırlanmasında iştirak edən təşkilatların işində lazımi koordinasiya səviyyəsinin olmaması.

Keçid körpüsünə bənzəyən növbəti kateqoriya – modeldir. Ümumelmi metodların sistemində modelləşdirmə öyrənilən predmetin və öyrənmə prosesinin qanunauyğunluqlarını mücərrəd-nəzəri ifadə edir, yəni əvvəllər alınmış biliklər toplusuna istinad edən öyrənmə yoldur.

Modelləşdirmə zamanı öyrənilən obyekt analoqla (model) ilə əvəz edilərək, orijinalın xüsusiyyətləri yoxlanılır. Ona görə də modelləşdirmə zamanı bütün mühüm proseslərin qanunauyğunluqları, qarşılıqlı əlaqələri və inkişaf şəraitləri nəzərə alınmalıdır ki, onun əsasında obyektin müxtəlif şəraitlərdə inkişafı praktiki müəyyən edilməsi həyata keçirilsin.

Mühasibat uçotunun problemləri tədqiq edilən zaman hər hansı bir iqtisadi prosesin modeli qismində mücərrəd məntiqi-simvolik (məntiqi-riyazi) sxem dayanır. Modelləşdirmə faktların və təsərrüfat proseslərinin öyrənilməsini bilavasitə deyil, onların məzmunu bildirən xüsusi yaradılmış nümunələr – simvollar əsasında imkanını verir.

Belə modellərdən biri mühasibat balansıdır ki, formasına və məzmununa görə zidd olan statik uçot obyektlərini xarakterizə edir. Xarici iqtisadi və hüquqi əlaqələr, daxili münasibətlər ziddiyyət vahidliyi olan sistem kimi bütün iqtisadi təsərrüfatı bir cədvəlin içində sığışdırıb. Bu modelin əsas prinsipləri müasir mühasibat uçotunun əsasında dayanıb.

Təqdim olunan model klassik tənlik kimi ifadə olunaraq $A=P$, hesabdərlik nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxardı.

Müasir mühasibat uçotu təsərrüfat həyatında olan faktların mahiyyəti və strukturu haqqında elmdir. Onun məqsədi təsərrüfat proseslərinin və kateqoriyalar arasında hüquqi və iqtisadi bağlılığın məzmununun açılmasıdır.

Mühasibat uçotu müstəqil informasiya sistemidir, hansının ki, formalaşdırılması yeni tələblərlə müəyyən olunur. Mühasibat uçotunu elmi sistem kimi, təsərrüfat hadisələri və prosesləri təşkil edir. O, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi kimi mövcuddur.

Mühasibat uçotunun tədqiqinin mühüm istiqamətlərindən biri, onun baza prinsiplərinin istifadə olunmasıdır ki, əsasında bütövlük, eyniyyət, qeydiyyat, miqdarilik, dinamiklik, şərhlilik və əlaqəlik dayanır.

Tədqiqat obyekti və sistemi kimi mühasibat uçotunun bütövlüyü, təsərrüfat hadisələrinin və proseslərinin ümumiləşdirilməsində ikitərəflilik görsənir. Bu prinsip təsərrüfat prosesləri ilə idarə olunması üçün uçot informasiyasının kompleks

istifadəsi zamanı özünü biruzə verir. Eyni zamanda bu prinsip etibarı ilə təsərrüfat subyekti qismində olan təşkilatın sahibinin (mülkədarın) fəaliyyətini deyil, yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin uçotu aparılmalıdır.

Məntiqi qanunun təsirinə görə faktları əks edən, yetərli əsası olan ilkin uçot sənədlərinin iqtisadi səmərəli həcmdə cari uçotda əksedilməsi vəzifəsi qeydiyyat prinsipini ifadə edir. Təsərrüfat həyatının artım metodlarına və müəyyən hesabat dövrlərinə uyğun gəlmə faktına qeydiyyat prinsipi deyilir. Bunun köməyi ilə gəlirlərin əldə oluması ilə onun alınma hüququnun fərqləndirilməsi həyata keçirilir, həmçinin gəlirlə sərfiyyat arasında uyğunluq təmin olunur.

Miqdarilik prinsipi, təsərrüfat həyatının faktlarının ölçülməsini və hesablanmasını təmin edir. O, uçota alınan obyektin ölçü vahidini müəyyən etmək, iqtisadi hadisələrin miqdarını təyin etmək imkanını verir.

Dinamiklik prinsipi daimi inkişafda olan cəmiyyətdə yeni iqtisadi münasibətlərin, həmçinin təsərrüfat subyektlərində yaranan yeni əlaqələrin əmələ gəlməsini nəzərə alaraq forma və metodların təkmilləşdirilməsini təmin edir.

Şərhlilik prinsipi qərarın qəbulu üçün uçot informasiyasının faydalı məzmun hissəsi ilə əlaqəlidir. Məntiqi əmal, səbəbli təhqiq, faktların ümumiləşdirilməsi və onların sistemliyi, nəticələr və təkliflər – bunların hamısı idarəedici qərarların əsaslandırılmasını və effektivliyini təmin edir.

Əlaqəlik prinsipi məlumatların təyinatı üzrə ötürülməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda məlumat və informasiya kimi fərqli anlayışlarda diqqətli olmağı tələb edir. Məlumatlar hadisələrin və faktların ilkin xarakteristikasıdır, onlar informasiya mənbəidir. Informasiya isə bir hadisənin, faktın, şəraitin nizamlanmış məlumatıdır. Bu prinsip məlumat alana vəziyyəti düzgün qiymətləndirmə imkanı verir.

Yuxarıda göstərilən prinsiplər uçotun müasir metodologiyasını müəyyən edərək mühasibat uçotunun düzgün təşkil olunmasını təmin edir.

Uçot məlumat bazasının təhqiq aləti kimi yeni təsərrüfat və modelləşdirilmə şəraitində uçotun metodologiyasının təkmilləşdirilməsi əsas nəzəri müddəaların və uçot metodlarının inkişafına əsaslanır. Bu kateqoriyalar təsərrüfatın yeni formala-

rının tələbləri və bazar münasibətlərinin inkişafı ilə sıx əlaqəlidir və mühasibat uçotunun təşkili və aparılması üçün prinsipial məna daşıyır.

Mühasibat uçotunun məlumatlandırma prosesi təsərrüfat əməliyyatlarının balans metodu ilə ümumiləşdirilmə şəraitində mühasibat proseduru tərtib edən bir sıra ardıcıl mərhələlərə bölünür.

Professor M.İ. Kuterin fikrincə mühasibat proseduru – maliyyə hesabatının və idarəetmə məlumatlarının formalaşdırılması üçün qeydiyyat, toplanma və uçot məlumatlarının emalı prosesində informasiyanı əksedən məntiqli, mətin və ciddi ardıcılıqla aparılan mühasibat əməlləridir.

Uçot prosesinin ilkin mərhələsi ilkin məlumatların toplanması və qeydiyyatıdır. Bunun üçün bütün məlumatları aşkar edib qeydiyyat aparmaq lazımdır ki, aparılmış təsərrüfat əməliyyatları dəqiq və vaxtında uçotda öz əksini tapsın. Toplanan məlumatlardan və onların dəqiqliyindən balansın və hesabatın keyfiyyəti, etibarlılığı və doğruluğu asılıdır.

Təsərrüfat əməliyyatlarının hər hesab üzrə ikili qeydiyyatı mühasibat uçotuna sistemli xarakter verir. Mühasibat uçotunun hesablar planı, onların nizamlı siyahısı kimi, təsərrüfat əməliyyatlarının dəyərləndirilməsi üzrə qiymətləndirilməsi zamanı debet və kredit koordinat sistemində sintetik və analitik hesabların ardıcıl mühasibat qeydiyyatı vasitəsi ilə sistemləşdirilməsinə imkan verir.

Praktiki uçot fəaliyyətində təsərrüfat əməliyyatlarının və hesablar planının şərtlərinin razılaşdırılmasına aşağıdakı tələblərin icra olunması ilə nail olmaq olar:

- hesabların adları ilə uçot obyektlərinin iqtisadi eyniyyəti;
- hər hesabın yazılı iqtisadi əsaslandırılması;
- sahibkarların və istifadəçilərin maraqlarından və tələblərindən asılı olaraq hesablar planının dinamik qurulması və hesabların nomenklaturunun inkişaf etdirilməsi;

- mühasibat balanslarının, hesabatlarının və məlumatlarının hazırlanması zamanı, təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi qruplaşdırılması;

Beləliklə də mühasibat proseduru uçotun nəzəri və praktiki cəhətlərini əks edərək ümumi metodoloji bazisi ifadə edir.

Eyni zamanda iqtisadiyyatın hazırki islahatı, yeni təsərrüfatların yeridilməsi və mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi klassik mühasibat uçotunun yenidən dərk edilməsini və təşkilatların bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə təsirinin güclənməsini tələb edir.

Təşkilati nöqteyi-nəzərdən praktiki fəaliyyət sahəsində uçot informasiyasının müxtəlif istifadəçi qruplarının məqsədlərinin dinamizmi mühasibat uçotunun əsas hərəkətedici qüvvəsidir ki, idarəçilikdə zəruri qərarların qəbul olunmasında mühüm istiqaməti bildirir. Özündə məqsədlər təkcə idarəetmə funksiyaları ilə deyil, iqtisadi subyektin mühitə uyğunlaşması ilə və informasiya uyğunsuzluğundan əmələ gəlmiş ziddiyyətlərin həll olunması ilə müəyyən oluna bilər.

İdarəetmənin hər səviyyəsində informasiya mənbəinə görə müxtəlif tərkibli, həddüdlü, mürəkkəb dərəcəli, spesifik tələblər yaranır. Belə bir şəraitdə mühasibat uçotunun nəzəri bazisinə dəqiqlik və əlavələr daxil edilməlidir, mühasibat alətləri yenilənməlidir ki, bazar iqtisadiyyatının və yaranmış dünya təcrübəsinin şərtlərinə uyğun olsun.

Uçot nəzəriyyəsinə mikroiqtisadi yanaşma təşkilatların fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinə təsir edən alternativ prosedurları nəzərdə tutur. Buda öz növbəsində yeni mühasibat fəlsəfəsi yaradaraq informasiya qarmaqarışıqlığından informasiya intizamını törədir.

Bu o deməkdir ki, müasir mühasibat uçotunun məqsədi təsərrüfat proseslərinin informasiya modeləşdirilməsidir və məhdud iqtisadi ehtiyatlar zamanı onların həyata keçirilməsinə nəzarətdir.

Yeni anlayış təşkilatların effektiv fəaliyyətlərinə səbəb olan və təsərrüfat proseslərində iştirak edən şəxslərin işgüzarlığının qiymətləndirilməsinə kömək edən sistem kimi mühasibat uçotuna modellər kompleksinin sistemi kimi baxmaq imkanı verir.

Belə nəzəriyyə özündə cəm edib:

- uçot müşahidəsinin məqsədini;
- müşahidə predmetini;

- elmi metodu təşkil edən spesifik prosedur sistemini və obyektlərin əksolunma üsulunun məntiqi fəndlərini;

Uçotun informasiya konsepsiyasını tam şəkildə ifadə etmiş professor Y.V. Sokolov əminliklə isbat etmiş ki, təsərrüfat həyatının faktları mühasibat uçotunun ilkin elementləridir.

Obyektlərin informasiya obrazlarının yaradılma prosesini təsvir edən metodoloji üsul mühasibat modelləşdirilməsinin mahiyyətini təşkil edir, hansının ki, məqsədi modelin köməyi ilə lazımı informasiyanı nəinki əks etməyə, hətta seçməyə imkan versin ki, onun əsasında təsərrüfat prosesləri ilə idarəetmə imkanı yaran-sın.

Mühasibat modeli həm elmi əsaslarla həm də ənənəvi üsullarla təsərrüfat həyatının faktlarının qeydiyyatında öz dəyərini artırır. Modelləşdirmə nəzəri olaraq təsərrüfat prosesini yeniləyərək informasiya prosesinə çevirir. Konseptual yenidən-qurma məqsədyönlü informasiya prosesidir ki, sadə və dolğun xüsusi dil sistemi ilə təsərrüfat həyatının faktları hasil olunaraq təşkil edilib təsvir olunur. Bu zaman mühasibat uçotu effektiv idarəetmə məqsədi ilə təsərrüfat prosesini əks edən güzgüyə çevrilir, əksinə onun informasiya obrazına çevrilir.[]

Çıxışda hasil olan informasiya sıxılmaya məruz qalır (süzülür). Yəni müəyyən istifadəçi qrupların aldığı informasiya spektrinin həddləri var ki, onları təsərrüfat obyektinin effektiv fəaliyyətində marağı olan əsas şəxsi, rəhbəri (mülkədarı) təyin edir. Belə bir şərt ayrıca informasiya ehtiyatlarının əmələ gəlməsini ləğv edərək, lazımı informasiyanı ayrı-ayrı istifadəçilərə açıq edir, eyni zamanda başqalarına bağlı saxlayır.

Analitik və sintetik uçotun göstəricilərinin sistemləşdirilməsi daima son nəticəyə istiqamətlənib ki, konkret istifadəçilər üçün lazımı informasiya formalaşdırılsın. Buda öz növbəsində verilən məqsədləri nəzərə alaraq, maliyyə hesabatlarının analitik göstəricilərinin şərh edilməsini zəruri edir.

Maliyyə uçotu iki hissədən ibarətdir: bilavasitə obyektlərin vəziyyətini və dəyişməsinin bildirən məlumatlardan, yəni uçotdan və maliyyə hesabatından. Kənar istifadəçilər üçün maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı, hesabatların gös-

təricilərinin bazar qiymətlərinə uyğun dəyərləndirməsinə və beynəlxalq hesabatların tərtib olunma standartlarına görə şərh etmək zərurəti yaranır.

Buna görə də mühasibat uçotunun bazis modelindən istifadə zamanı maliyyə uçotunun və hesabatının təşkili üçün lazımi göstərici sisteminin formalaşdırılmasına imkan verən yanaşma müəyyən etmək lazım gəlir.

Deməli maliyyə uçotunun təşkili üçün metodiki yanaşma həm vahid hesablar planına həm də beynəlxalq standartlara uyğun olmasını təmin etməlidir:

- maliyyə uçotunun tələbləri prosedurlu (ardıcıl) həll olunması, hər mərhələdə obyektlər barədə məlumatların alınmasını nəzərdə tutur: I – qiymətləndirmə; II – uçot obyektlərinin ölçülməsi (kəmiyyəti); III – ilkin və analitik məlumatların ümumiləşdirilməsi; IV – maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması və şərh edilməsi; V – maliyyə hesabatlarının təhlili;

- idarəçilik tələblərindən asılı olaraq maliyyə uçotunun obyektlərini (kapital, aktivlər, gəlir və s.) təşkilatın özü müəyyən edir. Maliyyə uçotunun hər mərhələsində obyektlərin detallandırılması müxtəlif ola bilər və bir sıra amillərdən asılıdır: formalaşdırılan informasiyanın məqsədindən; konkret istifadəçilərə verilən məlumatların həcmindən; alınmış məlumatların təhlilinin istiqamətindən və xarakterindən və b.

- obyektlərin detallandırılmasının dərəcəsi və məlumatların dəqiqliyi maliyyə uçotunun əsas mühasibat modeli ilə əlaqəsindən asılıdır: vahid hesablar planına əsasən uçot obyektlərinin ölçülməsi sənədləşdirilir, qiymətləndirilməsi uçot siyasətinə uyğun müəyyən edilir, ilkin məlumatların ümumiləşdirilməsi analitik və sintetik uçotda aparılır. Yəni informasiyanın dəqiqliyi analitik və sintetik uçotun və hesabatın məlumatlarının istifadə edilmə dərəcəsindən asılıdır.

Yuxarıda sadalanan elementlər maliyyə uçotunun obyektini kimi götürülüb. Hər bir obyekt mühasibat və maliyyə fəaliyyətinə uyğundur və təşkilatın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə mühüm təsir göstərir.

Milli səviyyədə uçot sistemi müəyyən göstəricilər kompleksilə xarakterizə olunur ki, onlardan ən əsası bunlardır:

- inkişaf etmiş milli mühasibat standartlarının mövcudluğu və itsifadəsi;

- milli hesablar planı;
- müəssisə miqyasında mühasibat uçotunun təşkili sistemi;
- müəssisənin işinin son maliyyə nəticəsinin yekunlaşdırma metodologiyasının müəyyən edilməsi.

Müxtəlif ölkələrdə uçot fərqlənsədə, onların hamısı diqrafik paradıqmadan istifadə etməsi şübhəsizdi. Kənar amillərin və sosial mühitin təsiri mühasibat uçotunun tipik modellərinin müəyyən edilməsinə imkan verir, buda öz növbəsində həmin amillərin təsiri nəticəsində onların dəyişmə istiqamətini daha yaxşı anlamağa, ölkənin üzləşəcəyi problemlərin qabaqcadan bilinməsinə, həmçinin mühasibat sistemi oxşar olan ölkələrin təcrübəsinə əsasən problemlərin optimal həllinə imkan yaradır. Bunların hamısı Azərbaycan iqtisadiyyatında islahat aparılan zaman nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, uçotun müntəzəmliyinin əldə edilməsinə iki əsas yanaşma mövcuddur:

1) müxtəlif iqtisadi və hüquqi sistemi olan ölkələrin fərqli uçot sistemlərinin mövcudluğu faktını tanıyan uçot prinsiplərinin inkişafının təkamül yolu. Müntəzəmliyin yaranması üçün belə ölkələrdə zaman və milli iqtisadiyyatın normal inkişafı tələb olunur;

2) Aktiv yanaşma. Belə yanaşma milli sistemlərin fərqlərini azaldaraq yeni standartlar yaradır ki, milli standartları üstələsin.

Azərbaycan milli mühasibat uçotunun modelinin xarakterik xüsusiyyəti ondadır ki, uçot və hesabat sisteminin hazırlanmasında əsas meyar xəzinədarlıq (vergi) maraqları götürülür. Kifayət qədər normativ-hüquqi səviyyəsi olmayan qanunvericilik konservatizmi müəyyən edərək uçot prosedurunı detallaşdırıb sərt nizama salır. Belə şəraitdə uçot çevik alətə çevrilə bilmir ki, ölkənin iqtisadi dəyişikliyinə dərhal reaksiya verə bilsin.

Buna görə də beynəlxalq standartların konseptual əsaslarını milli uçotun islahatı prosesində son nəticədə maliyyə hesabatı istifadəçilərinin maraqlarının zəmanəti kimi onun prinsiplərinin, qaydalarının, normalarının nizamlanması məqsədi ilə müsbət qiymətləndirməmək olmaz.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına (MHBS) uyğun uçotun gələcək inkişafı üçün bilməliyə ki, öz iqtisadiyyatımız nəzəri və praktiki cəhətdən inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin ümumi nəzəriyyəsi və praktikasından nə ilə fərqlənir.

Uçotun beynəlxalq prinsiplərinə əsasən, informasiyanın keyfiyyət xarakteristikaları – faydalılığını artıran uçot informasiyasının əlamətləridir. Onların ikili istiqaməti var, biri istifadəçilərə, digəri idarəçilərə. İnformasiyanın keyfiyyət xarakteristikası onun şəffaflığı və aydınlığıdır ki, maliyyə hesabatlarında əks olunur. Eyni zamanda əgər aydın olmayan məlumat olsa, hansı ki, vacib qərarın qəbul edilməsinə bilavsiyə təsir edir, onun açıqlanmasının məsuliyyəti mühasibin üzərində qalır, çünki informasiyanın əks edilməsinin alternativ formalarından istifadə etmək hüququ var.

Azərbaycanda bu prinsip heç bir yerdə vurğulanmır, sadəcə informasiyanın hazırlanması və təqdim edilməsi məntiqində nəzərdə tutulur. Hesabatların aydınlığı bu yaxınlara qədər Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin tələblərinin formatı əsasında təmin edilirdi.

Konseptual əsaslara görə iqtisadi qərarların qəbulu üçün münasib informasiya olmalıdır. Belə bir keyfiyyət o zaman olar ki, keçmiş, indini və gələcək hadisələri qiymətləndirərək, qərarın qəbul edilməsinə təsir etsin. Maliyyə hesabatlarının məhdudiyyətlərində biri odur ki, əsasən keçmişdə olan hadisələrə baxılır, gələcəkdə olacaqlara isə cüzi yer verilir. Amma istifadəçilər üçün vacib olan gələcək barədə olan qərarlardır.

Bütün dünya standartlarında mühasibat hesabatlarına olan əsas tələblərdən biri onun doğruluğudur. MHBS doğruluğu belə izah edir: müəssisənin vəziyyətini real, obyektiv və bütün gerçəkliyi ilə əks edən doğru informasiya. Beynəlxalq standartlar doğruluğu hadisələrin, predmetlərin mahiyyətinə aid edir, çünki gerçək təsviri yalnız mahiyyət tərəfə istinad etməklə əldə etmək olar. Deməli, informasiyanın bu xüsusiyyəti hadisə ilə onun qiymətləndirilməsini birbaşa əlaqələndirir və aralarında faktları təhrif edən vasitələrin olmamasını təmin edir, həm hadisənin özündə dəyişməz qalır. Bu prinsip maliyyə hesabatı istifadəçilərin mövqelərindən müəssi-

sələrin əmlak və maliyyə vəziyyətlərini əks edən informasiyanın doğruluğunu təmin etməyə istiqamətlənib ki, effektiv idarəçilik qərarların qəbuluna yardım etsin.[8,s.45]

Beləliklə doğruluq kompleks anlayışlarına aid olan anlayışdır ki, mühasibin şəxsi biliklərindən, təcrübəsindən və peşəkar düşüncələrindən istifadə etməsini tələb edir. Eyni zamanda beynəlxalq yanaşmalar uçot məlumatları ilə hesabat göstəricilərin fərqlənmə halının mümkünlüyünə yol verir. Qərb praktikasında uçot-qeydiyyat məlumatların nə cür formalaşdırılması heç kəsi maraqlandırmır, vacib olan uçot prosesinin son nəticəsi sayılan hesabatlardır ki, gələcək istifadəyə yararlı olsun.

MHBS Konseptual əsaslarına görə informasiyanın münasib olmağına baxmayaraq, öz xarakterinə görə mötəbər olamadığı üçün onun qəbul edilməsi yanlışdır. Azərbaycan təcrübəsində təsərrüfat əməliyyatlarının qeyd edilməsi və birinci səviyyənin normativ aktlarında, həmçinin digər normativ aktlarının, cari uçotun və tam dolğun məlumatların əks edilməsi vasitəsi ilə mötəbərlik qismən təmin edilir. Amma bu prinsipin həyata keçirilməsi mühasibin vicdanından və doğrucu olmağından asılıdır, çünki istifadəçilərin gözlədiyi informasiyanın hazırlanması zamanı, onların maraqları əsas götürülməlidir.

Beynəlxalq praktikada informasiyanın doğru olması üçün onun neytral olması tələb olunur. Belə xüsusiyyət istifadəçinin və yaxud yoxlayan orqanın məqsədi hadisənin qiymətləndirilməsinə təsir etmir. Maliyyə hesabatları neytral sayılır, əgər əks olunmuş informasiya qərar qəbul edilməsinə təsir edərsə. Azərbaycan praktikasında neytrallığa həmişə riayət olunmur. Çox vaxt informasiya qərəzli və tərəf-girliklə əks olunaraq həqiqi faktları göstərmir, maraqlı şəxslərin (istifadəçilərin) birtərəfli qaydada qərar qəbul edilməsindən azad deyil, çünki məqsədi vergi tutumlarının azaldılmasına istiqamətlənib.

MHBS tələbələrinə uyğun ehtiyatlılıq prinsipi informasiyanın keyfiyyət xarakteristikalarına aid edilir, hərçənd ki, bu tələb çox vaxt uçotun aparılma prosesinin prinsipinə aiddir. Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, bir tərəfdən aktiv-

lərin və gəlirin dəyərləri artıq qiymətləndirilməməlidir, digər tərəfdəndə itkilərin mümkünlüyünü inkar etmək olmaz. Bu tələbə əsasən :

- gəlirlər təxmin edilmir. Yüksək ehtimalla real əldə olunan (qazanılan) gəlirmövcud olduğu halda təsdiq edilərək gəlirlər və itkilər hesabında əks edilir;
- gəlirləri və itkiləri nəzərdə tutan bütün vəziyyətlər və şəraitlər üçün ehtiyatlar yaradılmalıdır.

Konseptual səviyyədə beynəlxalq standartlar dolğunluq tələbinə nəzərdə tutur. Çünki, informasiyanın doğruluğunu təmin etmək, onun əhəmiyyətini əks etmək, məsrəflərin mahiyyətini izah etmək və gəlirləri əsaslandırmaq üçün onun tam dolğun şəkildə əks etmək lazım gəlir. Buraxılan səhvlərin və məlumatların nəticəsində informasiya yanlış və aldadıcı olaraq doğru və münasib olmaz. Azərbaycan qanunvericiliyində bu prinsip öz əksini tapıb, amma yalnız bütün təsərrüfat fəaliyyətinin faktlarının əks edilməsi kimi çox dar açılış imkanına malikdir. Normativ aktlarda informasiyanın mahiyyəti və onun əldə olunma məsrəfləri barədə bir söz deyilmir.[12,s.3]

MHBS tələbələrinə uyğun olaraq müqaisəlilik prinsipi ondan ibarətdir ki, istifadəçilər bir dövrdən növbəti dövrə olan maliyyə hesabatlarını müqaisə edib ona təsir edən dəyişikliyi müəyyən edə bilsin. Bundan əlavə istifadəçilər bir müəssisənin maliyyə hesabatlarını digərləri ilə müqaisə etmək imkanına malik olmalıdır ki, nisbi maliyyə vəziyyətini və effektiv fəaliyyətini müəyyən edə bilsin.

Azərbaycanın uçot praktikasında bu tələb bir neçə şərtlərlə həyata keçirilir:

- uçot siyasətinin ardıcıl aparılması və açılması ilə;
- informasiyanın doğru əks edilməsi üçün uçot siyasətinin dəyişdirilməsinə yol verilməklə dəyişikliyin nəticəsinin hesablanması ilə;
- hesabat göstəricilərin dəyişmə dinamikasının müqaisəsi ilə.

Amma iqtisadiyyata xas olan qeyri müəyyənliklərə, infklyasiyaya, risklərə və vergi tutumlarının tez-tez dəyişməsinə görə bu tələbin həyata keçirilməsi çətinləşir.

MHBS və MUMS (muhsabat uçotunun milli standartları) tələbələrinə görə informasiyanın istifadə olunmasında əldə edilən gəlir, onun alınmasına sərf edilən xərclərdən böyük olmalıdır. Gəlirlə xərclərin mütənasibliyini çətinləşdirən şərt bu-

dur ki, bir tərəfdən xərclər gəlir əldə edən istifadəçilərə həmişə aid olmur, digər tərəfdən informasiyadan aidiyyatı olmayan istifadəçilərdə bəhrələnmə bilər. Azərbaycan praktikasında analoji tələb təsərrüfat fəaliyyətinin və müəssisənin miqyasını bildirən şərtlərdən irəli gələn mühasibat uçotunun səmərəli və qənaətli olmasını nəzərdə tutur. Amma bu tələb maliyyə hesabatlarında olan informasiyanı daha çox məhdudlaşdırır, nəinki ona keyfiyyət xarakteri verir.

MHBS və MUMS hazır informasiyanın keyfiyyətinə olan əsas tələblərindən savayı, onun hazırlanma prosesinə, müəssisənin uçot aparmasına və hesabat tərtib etməsinə tələblər qoyur. Bu cür prinsiplər bir sıra şərtləri (ehtimalları) özündə cəmləşdirib, mühasibat uçotunun aparılmasında tətbiq edilir. Onları açıqlamaq, müəssisənin uçot siyasətində lazım gəlmir, ona görə ki, onların qəbul edilməsi artıq nəzərdə tutulub. Ehtimallar (şərtlər) mühasibat uçotu aparılan təsərrüfat mühitinə uyğun cəmlənir. Bununlada uçot informasiyasının təqdim edilməsinə müəyyən hədudlar (limitlər) çərilərək mühasibat uçotunun çərçivələri əks edilir.

Müqasimə üçün cədvəl 1.1.1. MHBS ilə Azərbaycan qanunvericiliyi üzrə açıqlanması tələb olunan maliyyə informasiyasının tərkibi və mahiyyəti göstərilir.[7,s.33]

MHBS prinsiplərinə əsasən aktivlər – gələcəkdə iqtisadi fayda (mənfəət) axını yarada bilən və müəssisə tərəfindən nəzarətdə saxlanılan resurslardır. Aktivə çevrilmiş gələcək iqtisadi mənfəət – pul və onun ekvivalentinin axınına birbaşa və ya dolayı qoyulan sərmayədir. Aktivlərin istifadəsindən mənfəət o hallarda əmələ gələ bilər ki:

- əmtəə və xidmətlərin satış məqsədi ilə istehsal olunması üçün aktiv ya ayrıca, yada başqa aktivlə müştərək istifadə olunsun;
- aktivin başqa aktivə dəyişdirilməsi təmin olunsun;
- aktiv öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə oluna bilsin;
- aktiv sahibkarların (mülkiyyətçilərin) arasında bölünə bilsin.

Bir çox aktivlər hüquqi qaydalarla bağlıdır (misal üçün debitorların və mülkiyyətin hesabları).

**MHBS ilə Azərbaycan qanunvericiliyinə görə maliyyə hesabatlarının
elementlərinin açıqlanması**

MHBS hesabat elementləri	Azərbaycan qanunvericiliyi	Azərbaycan praktikası
1	2	3
Aktivlər	Aktivlər mülkiyyət kimi müəyyən olunur (təsərrüfat vasitələrinə müəssisənin keçmişdə əldə etdiyi nəzarəti nəticəsində gələcəkdə gəlir gətirməsini təmin etməlidir)	Anlayışlar uyğun deyil
Öhdəliklər	Həyata keçmiş amillər nəticəsində müəssisənin hesabat tarixinə əmələ gələn kredit borcudur ki, aktivlərin azalmasına gətirəcək	Öhdəliklərə vəsaitlərin mənbəi kimi baxılır
Kapital	Aktivlərlə öhdəliklərin arasında olan fərqdır, mülkiyyətçilərin sərmayəsindən və toplanmış gəlirlərdən ibarətdir.	Həm vəsait, həm də mənbə anlamındadır
Gəlirlər	Tərfi uyğundur	Anlayışlar uyğun deyil, Normativ sənədlərlə nizamlanır
Məsrəflər	Tərfi uyğundur	Anlayışlar uyğun deyil, Normativ sənədlərlə nizamlanır

MHBS prinsiplərinə görə öhdəliklər müəssisənin hesabat tarixinə əmələ gələn kredit borcudur ki, onun ödənilməsi nəticəsində iqtisadi mənfəətin azalması baş verir. Öhdəliklər müqavilələr əsasında əmələ gələ bilər. Öhdəliklərin ödənilməsi müxtəlif üsullarla ola bilər: birbaşa ödənişlə, digər aktivlərin verilməsi ilə, xidmətlərin təqdim edilməsi ilə, öhdəliyin digər öhdəliklə əvəz edilməsi ilə, öhdəliyin şəxsi kapitalla dəyişdirilməsi ilə, borc verən tərəfin tələblərinin götürülməsi ilə. Buradanda öhdəliklərin bir neçə xüsusiyyətləri ortaya çıxır:

- öhdəlik gələcəkdə aktivin ötürülməsinə gətirib çıxarır;
- mənfəətin itirilməsi halında belə öhdəliyin ödənilməsi məcburidir;
- öhdəlik keçmiş hadisələrlə şərtləndirilir.

MHBS və MUMS tərifinə görə kapital – müəssisənin öhdəlikləri ödədikdən sonra aktivlərdə olan qalıq hissəsidir (payıdır). Başqa sözlə mülkiyyətçilərin sərmayəsindən və toplanmış gəlirlərdən ibarət müəssisənin şəxsi kapitalıdır. O, maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün qərarların qəbulu zamanı alt siniflərə bölünə bilər və yaxud şəxsi kapitalın istifadəsində digər bölgü aparıla bilər.

1.2.Aqrarsənaye kompleksində idarəetmə uçotunun islahatına metodoloji baxışlar və onun beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğunlaşdırılması.

Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və bazar münasibətlərinin inkişafı Azərbaycanda mühasibat uçotunun qurulmasına yeni tələblər irəli sürdü. Son illər ölkənin sosial-iqtisadi həyatında gedən dəyişiklik, iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrin qanunlarının və əsasnamələrinin istifadəsini tələb edir. Bu isə Azərbaycanın uçot modelinə beynəlxalq standartlar və prinsiplərin calaq edilməsində yaranan problemlərin öyrənilməsini tələb edir.

Müxtəlif uçot sistemləri vasitəsi ilə alınmış və açılmış maliyyə informasiyası, o zaman müqaisəli ola bilər ki, əgər maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri birdən çox mühasibat sistemi ilə detallı tanış olmadan bir sıra istiqamətlər üzrə müqaisə apara bilsin. Uçotun müqaisəliliyinin problemi onun ya müntəzəmliyi yada standartlaşdırılması ilə həll oluna bilər. Uçotun müntəzəmliyi deyiləndə fərqli uçot sistemlərinin fərqlənmə həddləri müəyyən edilməklə, onların müqaisəliliyinin artırılma prosesi nəzərdə tutulur. Standartlaşdırma isə daha sərt və dar uçot qaydalarının tətbiq edilməsini tələb edir.

MHBS və MUMS nöqteyi-nəzərindən məsrəflər – hesabat dövründə aktivlərin geriyyə axını və ya azalması şəklində iqtisadi mənfəətin azalmasıdır, yaxud kapitalın azalmasına səbəb olan öhdəliklərin çoxalmasıdır (mülkiyyətçilər arasında bölüşdürülən şəxsi kapitalın başqa). Məsrəflər müəssisənin əsas (nizamnamə) fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn xərclərdən və itkilərdən ibarətdir. Belə xərclərə istehsalat (işlərə, xidmətlərə) sərf olunan xərcləri və amortizasiya xərclərini aid etmək olar. İtkilər qeyri satış əməliyyatlarının (aktivlərin azalan qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilməsi, valyuta kursunun dəyişməsi) nəticəsində əmələ gələ bilər.[10,-s.53]

Aqrar sənaye kompleksi müəssisələrində təsərrüfatın proseslərini əks etdirməklə və onun həyata keçirilməsində də daim nəzarət olunması üçün nəzərdə tutul-

muş hesablarada əməliyyat hesabları deyillər. İdarəetmə uçotunun əməliyyat hesabları bir neçə qrupa bölünür:

1. Kalkulyasiyaedici hesablar
2. Müqayisəedici hesablar

Bölüşdürücü hesablarda öz növbələrində iki qrupa; toplayıb- bölüşdürücü və büdcə-bölüşdürücü hesablarına bölünüllər. Toplayıb-bölüşdürücü hesabına misal olaraq «Ümumistehsalat xərcləri» və «İnzibati xərclərin» hesabınıda göstərmək olar.

Kompleks xərclərin uçotunun təşkilidə məhs «Ümumistehsalat xərclərin» və «İnzibati xərclərin» hesablarının uçotundan başlanılır.

Mühasibat uçotunun hesablar planında «Ümumistehsalat xərcləri» sintetik hesabda, «İnzibati xərclər» isə 721 nömrəli sintetik hesablarında istifadə edilir. Uçotun təşkili üçün bu hesablara hansı xərclərin daxil olmasını müəyyən etmək lazımdır.

Beləki, «Ümumi istehsalat xərclərinin» hesabıda sənaye müəssisələrinin başlıca və yardımçı istehsalının xidmətinə görə sərf olunan xərclər barədə informasiyaları ümumiləşdirməyə nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hesaba əsasən; maşın və avadanlıqların saxlanılmasını və istismarına görə xərcləri, istehsal təyyinatlı əsas vəsaitlərinin təmir xərclərinin və tam bərpasının amortizasiya ayırmaları, istehsalat əmlakının sığortası üzrə xərclər, istehsal binalarının saxlanması, işıqlandırılması və qızdırılmasına sərf olunan xərclər, istehsal binalarında, maşınlarda, avadanlıqlar və s. istehsalada istifadə olunan digər idarə olunmuş vəsaitlərə görə idarə haqqı, istehsala xidmət ödənişçi heyətinin ödənişlərinə görə sərf olunan xərcləri və bu kimidə bənzər təyinatları üzrə başqa xərclər də əks oluna bilər.

«İnzibati xərclər» hesabına daxil olan xərcləridə göstərmək lazımdır. Bu hesabda əsasən aşağıdakı xərclər də əks olunabilir; inzibati xərclər – idarəyə aid olan xərclər hesab olunur, bundan başqa istehsal prosesləri ilə heç bir əlaqəsidə olmayan ümum təsərrüfat heyətinin saxlanması üzrə xərclər, ümum təsərrüfat və idarəetmədə təyinatı olan əsas vəsaitlərinin təmirinin xərcləri, onların yenidən bərpası görə amortizasiya ayırmaları, ümumtəsərrüfat təyinatlılı binalara icarə

haqqları, məlumat, məsləhət və audit xidmətlərində ödənişlərinə olunan xərclər və buna bənzər təyinatların digər xərcləri.

İstehsal müəssisələrində qeyd edilən hər bir xərc maddələri üzrə ayın əvvəlindən başlayaraq xərclər müvafiq hesablarda əks olunur. Bunun üçün ilk sənəd məlumatlarının ümumiləşdirilməsindən, yığma cədvəllərinin və hesablarının tərtib edilməsindən istifadə edilir. Uçotun təşkili zamanı analitik uçotlar üzrə hesabların yerinə yetirilməsi əsas məqsədlərdəndir. Uçot işlərinin avtomatlaşdırılmış yeni müasir vəsaitlərdən istifadə etməklə istifadə olunur.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarılır ki, müəssisə və təşkilatlarda kompleks xərclərin uçotunun təşkil olunması üçün bir sıra şərtlərin gözlənməsi tələb olunur. Uçotun dahada səmərəli olması üçün ilk öncə sənaye müəssisələrinin məsrəflərini ümumi şəkildə öyrənmək lazımdır. Bu zaman sənaye müəssisəsinin quruluşunu, istehsalını, iş istiqamətlərini, maliyyə planını, istehsalı və yaxud da iş texnologiyasını, yardımcı və xidmətedici müəssisələrinin quruluşunu və s. öyrənməlidir.

Aqrar sənaye müəssisələrin uçotunda mərkəzi yeri istehsalın məsrəflərinin uçotu və məhsulunda maya dəyərinin kalkulyasiya olunması tutur. Uçotun bu sahəsində isə ən böyük aktualıq kəsb edən məsələlərdən biri də kompleks xərclər olan avadanlıqlardan saxlanması və istismarı üzrə xərclərin, sex və ümum-zavod xərclərinin ayrı-ayrı məhsul növləri, məhsul qrupları, artikulları və s. Kalkulyasiya obyektləri arasında düzgün bölüşdürülməsini və hazır məhsulun faktiki maya dəyərinin hesablanması məsələləridir. Kompleks xərclərin bölüşdürülməsi müəyyən mütənasiblik əsasında həyata keçirildiyi üçün məhsulların maya dəyəri də nisbi olur. Bu nisbilik həqiqətə nə qədər yaxın olarsa faktiki maya dəyəri də bir o qədər real olar. Odur ki, üstəlik xərclərin bölüşdürülməsinin elə bir üsulu olmalıdır ki, məhsulun faktiki maya dəyərinin real olması mütləq kəmiyyətə daha yaxın olmasını təmin etsin.

İstehsal sahəsi müxtəlif istehsal və onların təşkili tiplərini təmsil etdiyinə görə üstəlik xərclərin bölüşdürülməsi məsələsi də mürəkkəbləşir. Ayrı-ayrı müəssisələrdə müəyyən bir məlumat fərdi və ya kiçik seriyalarla, başqasında iri seriyalarla

hazırlanır, bir başqasında isə məhsul istehsalının kütləvi tipini təşkil edir. Belə bir şəraitdə isə istehsala xidmət və idarəetmə xərcləri olan kompleks xərclərin bölüşdürülməsinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hər hansı bir universal metodunun seçilməsi çətin bir məsələ kimi ortaya çıxır.

Bu məsələ yalnız elm üçün deyil, eləcə də maya dəyərigöstəricisinin dəqiq hesablanması problemi ilə əlaqədar olaraq təcrübə üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda qüvvədə olan sənaye məhsulu maya dəyərinin planlaşdırılması, uçotu və kalkulasiya edilməsi üzrə əsasnamədə göstərilir ki, istehsala xidmət göstərilməsi və istehsalın idarə edilməsi ilə əlaqədar olan kompleks xərclər ayrı-ayrı məhsul növləri, qrupları, artikulları arasında onların faktiki maya dəyərinin daha dəqiq hesablanmasını təmin edən, iqtisadi cəhətdən üsullarla bölüşdürülməlidir.

Lakin ayrı-ayrı aqrar sənaye müəssisələrində bu kompleks xərclərin bölüşdürülməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Belə ki, sənaye müəssisələrində bu xərclər aşağıdakı üsullarla bölüşdürülür:

- İstehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqına (mütərəqqi-mükafat ödənişləri çıxılmaqla) münasib olaraq;
- Emal xərcləri mütənasib olaraq (əks materiallar və yarımfabrikantların dəyəri, eləcə də mütərəqqi-mükafat ödənişləri nəzərə alınmaqla);
- Avadanlıqların işinin maşın (dəzgah) saatlarının miqdarının mütənasib olaraq;
- Bir cinsli avadanlıq qruplarının əmsal-maşın saatlarına əsasən hesablanmış smeta stavkalarına mütənasib olaraq;
- Sex maya dəyərinə mütənasib olaraq;
- adam-saatların miqdarına mütənasib olaraq;
- şamil edilmiş məhsulun miqdarına və ya emal olunmalı xammalın çəkisinə mütənasib olaraq və sair.

Tədbiq edilən bu üsullar ayrı-ayrı müəssisələrdə müəyyən mənada əlverişli olsa da ümumiyyətlə, iqtisadi cəhətdən tam əsas verə bilməz, çünki istehsal prosesinin təşkili və texnologiyası, məhsulların əmək tutumu, material tutumu, fond tu-

tumu və sair amilləri nəzərə almadan tətbiq edilən hər bir bölüşdürmə üsulu dəqiq ola bilməz.

İstehsala xidmət və idarəetmə üzrə bu kompleks xərclərin məhsulun növləri, qrupları arasında bölüşdürülməsi əmtəəlik məhsul ilə bitməməş istehsal qalığı arasında bölüşdürülməsi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə aid edilməsi kimi məsələlər kalkulyasiya işinin təkmilləşdirilməsində mühüm iqtisadi problem kimi qarşıda durur.

Avadanlığın saxlanması və istismarına edilən xərclər, sex və ümumi-zavod xərclərin təcrübədə bölüşdürülməsi geniş yayılmış üsulu- əsas istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqında mütənasib olaraq bölüşdürülməsi –çox zaman maya dəyərin təhrif edilməsinə səbəb olur. Çünki ayrı-ayrı məlumatların əmək tutumu eyni olmadıqdan bu üstəlik xərclərin çox hissəsi əmək tutumu çox olan məhsullar düşür, onların maya dəyəri eyni surətdə artır. Xüsusilə, avadanlıqların işinə əlaqədar xərclərin əmək haqqına mütənasib olaraq bölüşdürülməsi düzgün hesab edilə bilməz. Əsasnaməyə görə avadanlığın işi ilə əlaqədar xərclər müəssisənin plan şöbəsində hazırlanmış əmsallar üzrə hazır məhsullara aid edilməlidir. Bu əmsallar sadə yolla və uzun müddətə təyin edilməlidir.

Belə bölüşdürmə üsullarından biri də smeta stavkalarına əsasən bölüşdürülməlidir. Avadanlıqların işlə əlaqədar xərclər ayrı-ayrı məlumat növləri arasında smeta stavkalarına münasib olaraq o vaxt bölüşdürülür ki, həmin xərclər xammal, materiallar, yarımfabrikat və məmulatların istehsal prosesində yerdəyişməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı xərc maddələrinə ayrılmış olsun.

Bu üsulda sexlərin avadanlıqları qruplaşdırılır və bir avadanlığa düşən xərclərin həcminə görə boş maşın və dəzgah müəyyən edilir. Hər avadanlıq qrupu üzrə illik (rüblük) xərc smetası tərtib edilir və maşın vaxtının saatla yükü müəyyənləşdirilir. Maşın işinin bu normallaşdırılmış bir saatına məsrəflərin smeta stavkası təyin edilir. Bu smeta stavkası plan üzrə məsrəf məbləqlərinin bütün sex üzrə avadanlıqların işinin maşın saatları miqdarına bölməsi yolu ilə müəyyən edilir. Sonra da əsas avadanlıq qrupunun smeta stavkasına nisbətən hər avadanlıq qrupu üzrə xərclərin əmsalı hesablanır. Bundan sonra sexdə istehsal edilən hər məmulat

üzrə maşın saatların miqdarı müəyyən edilir və əmsal vasitəsilə şərti saata çevrilir. Bu stavkalarda orta saatlara vurulur və s. təcrübə göstərir ki, maşın saat əmsalı hər məmulat üzrə stavkası hazırlanıb və avadanlığın işi ilə əlaqədar xərcləri buna mütənasib olaraq bölüşdürmək daha düzqün nəticə verə bilər.

Lakin bir məsələnidə qeyd etmək mütləqdir ki, müxtəlif məmulatların kütləvi istehsalının mexanikləşdirilmə səviyyəsi eyni olaraq üstəlik xərclərin istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqına mütənasib olaraq bölüşdürülməsi dəyərinin dinamika-sına təhrif etməz.

Bir sıra yüngül və yeyinti sənaye müəssisələrində ümum zavod xərcləri sex maya dəyərinə (sərf edilmiş xammalın dəyəri çıxmaqla) mütənasib olaraq bölüşdürülür.

Beləliklə, təcrübədə kompleks xərclərin bölüşdürülməsi üçün ayrı-ayrı sahələrin xüsusiyyətindən, məlumatın əmlak tutumundan, istehsalın mexanikləşmə səviyyəsindən və sair şərtlərdən asılı olaraq müxtəlif üsullar tətbiq edilir.

İstehsal müəssisələrində məsrəflərin uçotu və kalkulyasiya etmənin iqtisadi cəhətdən düzgün təşkili kompleks xərclərin bölüşdürülməsinin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Hazırda sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərinin tərkibində üstəlik xərclərdən avadanlıqlarında saxlanması və istismarı üzrə olan xərclərində düzgün bölüşdürülməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Əsasnamədə göstərilir ki, bu xərclər smeta stavkalarına mütənasib olaraq bölüşdürülsün. Bu üsulun tətbiqi zamanı smeta stavkalarını təyin etmək üçün hesablaşmaların tərtib edilməsi həm çox mürəkkəbdir, həm də çox əmək tələb edir. Ona görə də bu işi müəyyən ixtisarla aparılmasına icazə verilir.

Avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin məhsul növləri, qrupları, artikulları və s. arasında bölüşdürülməsinin mütərəqqi üsullarının kütləvi sürətdə tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə hesablama əməliyyatlarının daha da sürətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması vacib məsələlərdən biridir. Bu barədə ayrı-ayrı iqtisadçılar müxtəlif variantlar təklif edirlər. İqtisadi ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi A.İ. Minevskinin təklif etdiyi maşın tutumu əmsalları diqqətə layiqdir.

Bu əmsali müəyyən etmək üçün əvvəl yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi maşın-saat əmsali hazırlanır, sonra aşağıdakı düstur vasitəsilə maşın-tutumu əmsali hesablanır.[20,s.46]

$$\text{maşın-tutumu əmsali} = \frac{\text{maşın - saat əmsali}}{\text{fəhlələrin normallaşdıran əmək haqqı}} \quad (1),$$

Maşın tutumu əmsalını fərdi və kiçik saylı istehsala malik sənaye sahələri müəssisələrində tətbiq edilməsi məsləhət görülür.

Bəzi iqtisadçılar isə bir manat əmək haqqına düşən kompleks xərclərin normativinin hesablanması təklif edirlər. Belə normativlərin hazırlanması və tətbiqi işin xeyli sadələşməsinə səbəb ola bilər, avadanlıqlarında saxlanması və istismarında xərclərin, sex və ümumzavod xərclərin bitməmiş istehsala, əsaslı təmirə, birdəfəlik sifarişlərə və sair xidmətlərlə aid edilməsini xeyli yaxşılaşdırardı.

Bir sıra elmi-tədqiqat institutlarının apardığı eksperimental hesablaşmalar, kompleks xərclərin xüsusilə də avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin həm istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqına və həm də əvvəlcədən hazırlanmış smeta stavkalarına görə bölüşdürülməsinin müqayisəsi göstərilməşdir ki, həmin xərclərin smeta stavkalarına görə bölüşdürülməsini bütün sahələrdə tətbiq etmək səmərəli olmur. Bu zaman kalkulyasiya edilən maya dəyəri bir halda süni surətdə artmış olur, başqa halda isə əksinə, aşağı olur. Nəticədə isə məhsulun rentabelik səviyyəsində böyük dəyişiklik meydana çıxır. Bu vəziyyət xüsusilə yüngül və yeyinti sənaye sahələrində olur.

Beləliklə, sənaye müəssisələrinin təcrübəsi eləcə də aparılmış bir sıra ekspertlər göstərir ki, kompleks xərclərin bölüşdürülməsi üçün tətbiq edilən üsullar müxtəlif şəraitdə müxtəlif nəticə verir. Odur ki, bu məsələni hələ tam həll edilmiş hesab etmək olmaz və onun dəqiqləşdirilməsi lazımdır.

Hər ayın sonunda kompleks xərclər–202«İstehsalat xərcləri» və 721«İnzibati xərclər» hesabında uçota alınmış xərclər- 202«İstehsalat xərcləri»,191«Gələcək hesabat dövrlərinin xərcləri»,601«Satış»hesablarının debetinə silinə bilər. Məsələn: Əgər köməkçi istehsalatlar üçün məmulat istehsalı edilməsi, işin yerinə yetirməsi

və xidmətin göstərilməsində «İnzibati xərclər» hesabının kreditindən 202«İstehsalat xərcləri»hesabının debetində silinir.

Qeyd olunan xərclərin şərti olaraq sabit- xərcləri kimidə müvafiq normativli aktlarla tənzimlənən qaydada 601 «Satış» hesabının debetinə silinə bilər.

Sənayenin bir çox sahələrində ümumistehsalat və ümümtəsərrüfat xərcləri ayrı-ayrı məhsul növləri (proporsional məbləqdə) istehsalat işçilərinin əmək haqqısı, maşın və avadanlıqlarında saxlanması və istismarının xərclərinin arasında bölüşdürülür. Bu bölüşdürmə bir neçə prinsiplərə əsasən aparılır; əsas plan vəziyyətinə, sənaye müəssisələrinin məhsulunun maya dəyərinin kalkulyasiyası, tələ olunan kooperasiyalarda mühasibat uçotuna rəhbərlik.

Ümumistehsalat və ümümtəsərrüfat xərclərin ayrı-ayrı məhsul növləri arasında bölüşdürülməsinin ayrı, digər metodları da mövcuddur. Bu zaman bazanın seçilməsi vacibdir. Bölgü bazası kimi aşağıdakılar göstərilə bilər:

1. İstehsalat işçilərinin əsas əmək haqqısı;
2. İstehsalat işçilərinin normativ və faktiki iş vaxtı (saatı);
3. Sərf edilmiş xammalın və əsas materialın cəmişi və dəyəri;
4. Bütün əsas məsrəflər;
5. Əsas dövrüyyə xərcləri, yəni dəyərsiz əsas materiallar;
6. İşlənmiş məhsulun miqdarı;
7. Təkrar sayılmış şərti növ və s.

Kompleks xərclərin silinməsi zamanı «Sair qısa müddətli öhdəliklər» və 801-«Ümumi mənfəət (zərər)» hesablarının debetində silinmələr aparılır. Beləki, xarici səbəblər üzündən baş verən boşdayanmalar nəticəsində yaranan itkilərin ödənilməsi üzrə malsatanlardan alınmalı məbləğ qədər xərc «Sair qısa müddətli öhdəliklər» hesabın (iddialar üzrə hesablaşmalar hesabı) debetinə silinməsi aparılır.

Əgər istehsalın müvəqqəti dayanması nəticəsində məsrəflər yaranarsa həmin məsrəflər 801«Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının debetinə yazılır. Bu yazılışların aparılması üçün 202 «İstehsalat ehtiyatları» nömrəli və jurnal-orderdən istifadə edilir. Öncədən qeyd etdiyimiz kimidə kompleks xərclər bir neçə prinsip və qaydaya əsasən bölüşdürülür. Lakin onlar içərisində proporsional əmək haqqının bölgü-

sü onun üçün daha rahat və asandır ki, o olduğca sadə aparılır, həm də istehsalat işçilərinin əmək haqqı məbləği mütləq uçot yazılışlarında göstərilir.

Kompleks xərclərin bölgüsünün ümumi prinsiplərinə aşağıdakılar aid edilir: onlar hər bir sex üzrə bölüşdürülür və həmin məhsul və xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilir; onlar maya dəyərinə əsas məhsul əhali istehlak malları, zavod daxili xidmət, istehsalatda zay, boşdayanmada itkilər, əsaslı tikintidə xidmətlər və qeyri-sənaye təsərrüfatından daxil olur; faktiki məbləğdən ümumistehsalat xərclərinin həyata keçirilmiş bütün silinmələr çıxarılır.

1.3.Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə səviyyələrinin təhlilinin mahiyyəti və metodologiyası.

Bazar münasibətləri şəraitində yeni iqtisadi sistemin formalaşması idarəetmənin, o cümlədən uçotun, nəzarətin və təhlilin forma və metodlarında keyfiyyət dəyişikləri edilməsini tələb edir.

Müasir şəraitdə istehsalçıların tələbatına tam cavab verən çeşid və keyfiyyətdə məhsul istehsalının istehsalının artırılmasına əlmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes planın tərtibi və yerinə yetirilməsi, kommersiya hesabının genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi vasitəsi ilə nail olmaq olar. Bu halda mühasibat uçotunun məlumatları öz parametrləri üzrə dünya standartlarına cavab verən istehsalın gedişatı və kommersiya əməliyyatları haqqında müəssisə rəhbərliyini operativ, analitik və dəqiq informasiyalarla təmin etməlidir.[6,s.291]

Məlum olduğu kimi, mühasibat uçotu bütün təsərrüfat əməliyyatlarının başdanbaşa, fasiləsiz və sənədli uçotu ilə pul ifadəsində əmlak, müəssisə öhdəlikləri və onların hərəkəti haqqında informasiyaların nizama salınmış yığım, qeydiyyat və ümumiləşdirmə sistemini özündə əks etdirir.

Mühasibat uçotu onun istifadəçilərinin məqsəd və arzularından asılı olaraq tərtib edilir. Bu baxımdan mühasibat uçotunun istifadəçiləri iki yerə ayrılır: daxili və kənar istifadəçilər. Daxili istifadəçilər- təşkilatın idarəetmə heyyyətini (rəhbər, menecerlər), bölmənin idarəetmə heyyyətini (rəhbərlər, mütəxəssislər); müəssisənin

mülkiyyətçilərini (təsisçilər, iştirakçılar, direktorlar şurası) aid edilir. Kənar istifadəçilər- investisiyaçıları; banklar; malsatanlar; sair kreditorlar; vergi orqanı; maliyyə orqanı; dövlət statistika orqanı və sair istifadəçilər aid edilir.

İdarəetmə funksiyalarını mühasibat uçotu, iqtisadi təhlil və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi qarşılıqlı əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Mühasibat uçotu fəaliyyət prosesində baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatını həyata keçirir və biznes-planın faktiki yerinə yetirilməsinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərini formalaşdırır. İqtisadi təhlil biznes-plan və uçot göstəricilərini, aşkar olunmuş kənarlaşmaları aşkar edir, əldə olunmuş məlumatlar idarəetmə qərarlarının hazırlanması və idarə edilən obyektin fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə olunur. Bununla təşkilatın sonrakı fəaliyyətini planlaşdırmaq üçün məlumat formalaşır.

İqtisadiyyatın bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətindən və xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin üzvü surətdə birləşməsindən əldə ediləcək yenilik və müvəffəqiyyət mühasibat uçotu sahəsində geniş əhatəli və səmərəli siyasət aparmaqdan asılıdır. Bu müvəffəqiyyət daha geniş planda mühasibat uçotu sisteminin mərkəzləşmiş qaydada təmin edilən və müstəqil işlənilib hazırlanan elementləri arasındakı nisbətən dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu dəyişiklik yeni uçot sisteminin ən fərqləndirici cəhətlərindən biridir.

Mühasibat uçotu sisteminin islahatına kompleks yanaşmanın zəruriliyi və məqsədə uyğunluğu nəinki metodiki səbəblərdən, həm də mühasibat fəaliyyətinin tətbiqi xarakterə malik olması ilə əlaqədardır.

Bu problemin həlli heç də qüvvədə olan uçot sisteminin tamamilə ləğv edilməsini və onun qərbin uçot sistemi ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutmur. Bu cür əvəz olunma həm nəzəri və həmdə təcrübəvi cəhətdən qeyri-mümkündür. Burada söhbət, uçot obyektlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, qüvvədə olan uçot sistemini tətbiq etməklə onun çevikliyinin təmin edilməsi, yeni əsaslı uçot metodunun işlənilib hazırlanması, təsərrüfat prosesinin idarə edilməsində mühasibin yerinin təyin edilməsi və s. bu kimi məsələlərdən getməlidir.

Göstərilən məsələlərin müsbət həllinə xarici ölkələrdə mühasibat uçotunun təşkili təcrübəsinin öyrənilməsi əsaslı köməklik göstərə bilər. Xarici ölkələrdə mü-

hasibat uçotu maliyyə və idarəetmə uçotu kimi iki tərkib hissəyə ayrılır. Bu cür bölgünün əsas meyarı ümumilikdə mühasibat uçotunun informasiyalarından istifadə edənlər və xüsusən təhlilçilər hesab olunurlar.

Maliyyə uçotu və xüsusən açıq dərc olunan maliyyə hesabatı dünya və milli standartlarla reqlamentləşdirildi və əsasən informasiyaların xarici istifadəçilərinin marağını qüddüyü üçün kənara ötürülən uçotda adlandırılır.

Müəssisələrdə kənara ötürülməsi nəzərdə tutulan maliyyə uçotu ilə yanaşı istehsalat, yaxud məsrəflərin uçotu adlanan idarəetmə uçotu da aparılır.

Idarəetmənin uçotunun tərkibi sistemli ənənəvi uçotdan və problem uçotundan ibarətdir. Onların hər ikisi sahibkaların və idarə rəhbərliyinin marağını təmin edə bilən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasına xidmət edir.

Idarəetmə uçotu istehsalat-kommersiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və onlara nəzarətin aparılması üçün menedcerə lazım olan informasiyaların hazırlanması prosesini əhatə edir.

Xarici iqtisadçılar idarəetmə uçotunun əhəmiyyətini məsrəflərin uçotu və təhlilin kommunikasiya sistemi, eləcə də daxili təsərrüfat vahidlərinin idarəetmə uçotu kimi qiymətləndirirlər. Onlar istehsalat uçotunun idarəetmə uçotunun tərkib hissəsi olması fikrindədirlər. Təqribən eyni fikirdə istehsalat uçotu haqda irəli sürülür.

Istehsalat və idarəetmə uçotuna dair nəzəri fikirlərin təhlili göstərir ki, onlar arasında bir o qədər böyük fərq yoxdur. Belə ki, bir sıra müəlliflər müvafiq qərar qəbul etmək üçün tələb olunan informasiyaları verən uçota istehsalat uçotu kimi baxır, digərləri isə belə uçotu idarəetmə uçotu adlandırırlar. Əksər hallarda hər iki anlayış sinonim kimi istifadə olunur. Eyni zamanda istehsalat və idarəetmə uçotları arasında əsaslı fərqlər vardır.

Aparılmış geniş tədqiqatlara və müşahidlərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, istehsalat uçotu istehsal məsrəfləri haqda sistemləşdirilmiş informasiyaların qeydə alınması, toplanması- işlənməsi və məhsulun istehsal maya dəyərinin idarəetmə uçotu planlaşma, nəzarət, təhlili və idarəetmə qərarlarının qəbul edəlməsi üçün

istehsal və tədavül xərcləri haqda rəhbərliyə lazım olan operativ, analitik və maliyyə informasiyalarının formalaşdırılması prosesidir.

İqtisadi təhlil həm maliyyə və həm də idarəetmə uçotlarının məzmunlarının tərkib hissələrinin təşkil edir. Həm xarici və həm də daxili uçotun istifadəçiləri iqtisadi təhlilin subyektlərini təşkil edirlər. Lakin, maliyyə və idarəetmə uçotlarının məsələlərinin həllində təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin təşkili, obyektı və metodu özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir.[13,s.107]

İdarəetmə təhlili aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Təsərrüfatdaxili istehsalın təhlili;
2. Təsərrüfatdaxili maliyyə təhlili;
3. Marketing sistemində təhlil;
4. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks iqtisadi təhlili;
5. Subyektin texniki- təşkilatı və digər səviyyələrinin təhlili;
6. İstehsal ehtiyatlarından istifadənin təhlili;
7. Məhsulun, iş və xidmətlərin həcmnin təhlili;
8. Maya dəyərinin, məhsul iş və xidmətlərin, mənfəətin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili.

İdarəetmə təhlilində təhlilin subyektləri müəssisənin, firmanın, asosasiyanın, digər özəi qurumların fəaliyyəti haqda birbaşa və dolayı yolla maraqlı olanlardır. Informasiyadan istifadə ilə bir başa maraqlı olanlara müəssisə vəsaitinin mülkiyyətçiləri, borc verənlər, malgöndərənlər, malalanlar, vergi orqanları, subyektin personalı və rəhbərliyi aiddir. Qeyd olunanların hər biri informasiyanı öz marağı, öz mövqeyi nöqteyi- nəzərindən öyrənir. Adları çəkilən informadiya istifadəçilərindən yalnız müəssisə rəhbərliyi idarəetmə təhlili çərcivəsində hesabat məlumatları ilə bərabər, təsərrüfat uçotunun bütün sistemindən istifadə etməklə təhlili dərinləşdirə bilər.

Informasiyadan istifadə ilə dolayı yolla maraqlı olanlara (maliyyə hesabatlarından istifadə edənlərə) auditor firmaları, hüquqşünaslar, mətbuat, asosasiyalar, həmkarlar və s. aiddir. Onların subyektin fəaliyyətinin nəticələri ilə maraqlı olma-

dıqlarına baxmayaraq bağladıqları müqaviləyə əsasən birbaşa informasiya istifadəçilərinin maraqlarını qorulmalıdırlar.

Deməli, daxili idarəetmə təhlilinin istifadəçiləri subyektlərin rəhbərliyindən və onlar tərəfindən cəlb olunmuş auditorlardan, məsləhətçilərdən ibarətdir. İdarəetmə təhlilinin informasiya bazasını subyektin fəaliyyəti haqqında bütün informasiya sistemi, yeni istehsalın texniki hazırlığı, normativ və plan informasiyaları, təsərrüfat və operativ, mühasibat, statistika uçotlarının məlumatları, xarici açıq maliyyə və müəssisədaxili bütün sistemin hesabatları, sair növ informasiyalar təşkil edir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin- xarici iqtisadi, sosial və təbii şərait amillərini metodoloji nöqteyi-nəzərindən iqtisadi təhlilin müstəqil bir mövzuları kimi və yaxud da istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsinin təhlili mövzusunun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Hər hansı bir aqrar sənaye məhsullarının istehsalı sahəsinin texniki-iqtisadi səviyyəsinin və digər şəraitinin (xarici iqtisadi əlaqələr, sosial və təbii) yüksəldilməsi nəticə etibarı ilə öz əksini istehsal prosesinin hər üç amillərindən istifadə səviyyəsində tapır. Məlum olduğu kimi həmin üç amil- əmək, əmək vasitələri və əmək cisimləridir. Elə bütün ehtiyatlar da bu üç amilin istifadəsi prosesindən yaranır.

Aqrar sənaye məhsullarının istehsal ehtiyatlarından istifadənin keyfiyyət göstəriciləri isə- əmək məhsuldarlığı, fondverimi (fondtutumu), materialverimi (materialtutumu) və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsidir. Elə məhz ehtiyatlardan istifadənin bu göstəriciləri eyni zamanda istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsinin və sair şəraitin yüksəldilməsinin iqtisadi səmərəlilik göstəriciləridir.

Metodoloji cəhətdən texniki-təşkilatı səviyyəsinin yüksəldilməsinin iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini onların hər birinin səviyyəsini əks etdirən göstəricilərdən ayırmaq lazımdır. Bu göstəricilərə texnikanın vəziyyətinin, texnologiyanı, istehsalın təşkili və idarə edilməsini əks etdirən göstəricilər daxildir. Müəssisə və birliklərin nail olduqları texniki-təşkilatı səviyyəsinin (vəziyyətinin) təhlilini əks etdirən

göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır. Texniki-təşkilatı səviyyəni əks etdirən göstəriciləri üç ümumiləşdirilmiş qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa- istehsalın elmi-texniki səviyyəsi göstəriciləri daxildir. Onlara elmi-tədqiqat işləri, elmin istehsalla inteqrasiyası səviyyəsi; məhsulun keyfiyyəti və proqressivliyi; tətbiq olunan texnikanın proqressivliyi; tətbiq olunan texnologiyanın proqressivliyi; istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması səviyyəsi; əməyin texnika və enerji ilə silahlanması; yeni texnikanın istehsala tətbiqi, elmi-texniki proqramın və texniki inkişaf planının yerinə yetirilməsi; yeni texnikanın istehsala tətbiqi tədbirlərinin iqtisadi səmərəliliyini və s.əks etdirən göstəricilər daxildir.

İkinci qrupa- istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsinin göstəriciləri daxildir. Onlara təmərküzləşmə ixtisaslaşma, kooperasiya, yerləşmə səviyyələri; istehsal tsiklinin uzunluğu; istehsalın səmərəli təşkilinin ahəngdarlıq və sair prinsiplərinin estetik və mədəni vəziyyətini və s.əks etdirən göstəricilər daxildir.

Üçüncü qrupa- istehsaldan kənar sferanın təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilmə səviyyəsinə aid olan göstəricilər daxildir. Onlara- müəssisənin istehsalının quruluşu; müəssisənin idarə orqanlarının quruluşu; idarəçilik sisteminin texniki təminat səviyyəsi; idarəetmənin iqtisadi, təşkilatı, administrativ və sosial-psixoloji metodlarından istifadə; uçot, nəzarət, planlaşma, normalaşdırma işlərinin aparılması, müəssisənin xarici iqtisadi əlaqəsi; əmək kollektivinin sosial şəraiti; təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin səmərəliliyi və s. göstəriciləri aiddir.

Əlbətdə, istehsalın istiqamətindən, təbii-iqtisadi-iqlim şəraitindən asılı olaraq həmin göstəricilər qrupu dəyişdirilə, yeniləşdirilə və təkmilləşdirilə bilər.

Texniki- təşkilatı səviyyənin mahiyyətində istehsalın texniki amillərinin qarşılıqlı əlaqədə olmaları və birinin digərini tamamlaması öz əksini tapır. Intensivləşmənin əmək məhsuldarlığı, materialtutumu və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi kimi xüsusi göstəricilərinin təhlilini istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsinin amilləri üzrə aparmaq lazımdır. Hansı ki, ehtiyatların istifadəsi üçün keyfiyyət göstəricilərinin planlaşdırılmasında istifadə edirlər. Bu tipli göstəricilərə hər şeydən əvvəl proqressiv texnologiyanın istehsala tətbiqi üzrə tədbirlər, istehsal prosesinin mexa-

nikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, istehsalda tıbbiq olunan yeni texnika və proqressiv texnologiyanın fəaliyyət dairələrinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, məmulatın texniki xarakterinin və konstruksiyasının dəyişdirilməsi; yeni növ məhsulun istehsalının mənimsənilməsi və s. aiddir. İqtisadi səmərəliliyin hesablanması zamanı elmi-texniki tədbirlər istehsalın təşkili və idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərə bərabər tutulur.

FƏSİL II. AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTU VƏ TƏHLİLİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.

2.1. İdarəetmə uçotunun strukturu və təqdim olunan informasiyalarına tələbat.

Bazar münasibətlərinin daima inkişafında təsərrüfat hesablı və maliyyə müstəqilliyi əldə edən kommersiya müəssisələrində idarə olunması prosesində bir qədər mürəkkəb olur.

Bildiyimiz kimi idarəetmənin iki əsas funksiyası var – nizamlama, yəni tənzim edilmə və nəzarət. Kommersiya müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin daha səmərəli idarə edilməsi hər cürə fəaliyyətlərdə idarə edənlərin informasiyanın təminatı səviyyəsində bilavasitə asılıdır.[21,s.17]

Kommersiya müəssisələrinin işinin daha səmərəli olması, rəqabət qabiliyyəti və onun iqtisadi sərbəstliyinin təmini idarəetmə fəaliyyətindən asılıdır.

Fəaliyyət növlərini, satış bazarlarını, sərbəst qiymətlərin yaranmasını sənaye komplekslərin təşkilinin modelləri seçildikcə mühasibat uçot sistemində qarşılarında duran bir sıra vəzifələr çoxalır.

Menecerlərə informasiyalar ona görə lazım olur ki, çünki idarəetmə fəaliyyətinə nəzarət və onun nizama salmada, qərarlarının qəbul olunmasında bunlara köməklik göstərsin. Onlar satış qiymətlərinin, istehsal məsrəflərinin, tələb və təklifin bu şəxslərin müəssisələrində istehsal olunan məhsulların rentabelliyyətindən, rəqabət-qabiliyyətliliyindən və s. ibarət olunur. Mühasibat uçotu obyektinin olub olmasındanda asılı olmayaraq hər bir informasiyalar menecere lazım olur.

Sənaye komplekslərinin informasiya sisteminə ən vacib hissəsi olan maliyyə uçotunda bütün səviyyələrdə taktiki informasiyalarla idarə edənlərin tam təmin etməsi və hal-hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin strategiyasının hazırlanmasına görə informasiyaları doğurmur. Belə bir şəraitdə mühasibatlıq fəaliyyətində müstəqil sahəsi olan idarəetmə uçotunda yaradılması mütləq təşkil

edir. İdarəetmə uçotunda əvvəlcədən vacib olmasının müəyyənləşdirilməsində müəssisənin idarəetməsinin səmərəliliyini göstərir.

İdarəetmə uçotunda qarşısında duran əsas vəzifəsində – istehsalın təkmilləşməsinin optimal idarəetmə qərarlarında qəbul olunması üçün lazım olan informasiyaları hazırlamaq və bununla da idarəetmənin özünü daha da optimallaşdırmaq mümkün olar.

Sənaye müəssisəsində idarəetmə uçotu tətbiq olunduqda qaydaya görə iki vacib istiqamətdə dərinlən öyrənilməlidir: 1) tam maya dəyərinin formalaşması və bunun əsasında mənfəətin müəyyən olunması; 2) məhdud olan maya dəyərinin formalaşması və bunun əsasında marjinal gəlirlərin müəyyən olunması.

1-ci istiqamətdə məhsulların tam maya dəyərinin idarə olunmasını təmin edir və ilk növbədə məsariflərində səviyyəsinə nəzarətə, səmərəli uçotun təmin olmasının marağında səbəb olur. 2-ci istiqamət isə idarəetmənin qərarlarının hazırlanmasını yüksək səviyyədə təmin edir və nə qədər ki, marjinal gəlir göstəricisi bunun üçün daha da çox imkanlar açır (müəssisələrin daxilində olan istehsal sahələrinin daha da çox səmərəliliyinin müəyyən olunması, müəssisələrin optimal istehsal layihələrinin tərtib edilməsi, zərərsizliyin düzgün təhlil aparılması və b.)

Sənaye müəssisələrin idarəetmə uçotunun vəzifəsi qeyri-standart iqtisadi vəziyyətlərdə hər bir qərarların qəbul olunması üçün, dövrü nəzarət və planlaşdırılması məqsədinə görə hesabatlarında tərtib edilməsidir.

Müasir şəraitdə mühasibatın idarəetmə uçotu sənaye müəssisələrin fəaliyyətinə idarəetmə funksiyasının (idarəetmə qərarlarının qəbul olunması, məsrəflərin və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri barədə informasiyaların təhlili, müəssisələrin istehsal fəaliyyətində planlaşdırılma, nəzarət, tənzimlənmə) yerinə yetirilməsinə görə sənaye müəssisələrinin idarəetmə aparatına lazım olan informasiyaların hazırlanması sistemində özünü tam əks etdirir.

Sənaye müəssisələrinin idarəetmə uçotunun ən mühüm funksiyası kalkulyasiyanın müəyyən edilməsidir. Hesablamalarında yerinə yetirilməsi bazasında isə bir məsələnin cümlədən alternativ variantlarda hesablamaq mümkündür və bu

variantların içərisindən daha da səmərəli idarəetmə qərarlarında qəbulu üçün daha optimal və daha operativ olanlarını seçmək mümkündür.

Operativ idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün aşağıdakı sadalanan tələbləri ödəyən təxmini informasiyalardan istifadə edilə bilər:

- Ünvanlıq –istehsaldaxili informasiya yalnız idarə edənə təqdim olunmalıdır.

- Operativlik. Taktiki qərarlar qəbul etmək üçün menecerlərin sorğusundan sonra, dərhal az bir vaxtda informasiya təqdim olunmalıdır. Başqa cür o, idarəetmə məqsədinə görə əhəmiyyətsiz ola bilər.

- Kafilik. Buda öz növbəsində müəssisənin idarəetmə qərarlarının qəbul olunması üçün lazımi həcmdə informasiya təqdim olunur.

- Analitiklik. Müəssisənin struktur bölmələrində fəaliyyətinin nəticəsini daha aydın və dəqiq əks etdirməklə idarəetmə uçuotunda informasiya toplanılır, qruplaşdırılır, yaxşıca öyrənilir və müəssisənin mənfəət əldə edilməsində iştirakı hissəsidə müəyyənləşdirilir.

- Yararlılıq. Bunun tərkibində müəssisənin işinin daha obyektiv qiymət verməsinə və riskin potensial sferasına dair informasiyaları menecerin diqqətini cəkməlidir.

- Faydalılıq. İdarəetmə üçün əgər onun informasiyaları çox dəyərlidirsə onda idarəetmə uçuotununda aparılması tam məqsədəuyğundur.

Aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə uçuotunun idarə edilməsi üzrə qəbul edilmiş qərarlarının informasiyalarının təminatı uçuotunda nəzərdə tutulmuş və bu kompleksin alternativ fəaliyyətində işləməsinə görə yönəldilmiş təhlilin, uçuotun və planlaşmanında birləşdirilmiş formasının, metodlarının bir araya gətirilməsi, informasiya və hesablama sistemini özündə tam əks etdirir.

Hər bir idarəetmə qərarları qəti olurlar, yalnız onların tam formalaşması və sonrada həyata keçirilməsində qəbul edilmiş qərarların dövründə müəyyən olunmuş daxildəki tələblərə uyğun olması tələb olunur.

Qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsinə görə müəyyən məqsədlərdə mövcuddur:

- alternativ iş variantların axtarışları;

- alternativ işlərin arasında olan optimal variantlarını seçmək;
- sonra optimal variantların həyata keçirilməsi;
- plan göstəricilərlə əldə edilmiş nəticələrin bir-birilə müqayisəsi
- qəbul edilmiş qərarlarında səmərəliliyinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi;
- həmçinin istehsal məsrəflərinin uçotunun və məhsullarının maya dəyrinin kalkulyasiyasıda, planlaşdırılmasında, normalaşdırılmasında, proqnozlaşdırılmasında;
- məsuliyyət mərkəzləridə, seqmentlərdə, bölmələrin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrədə xərclərə edilən nəzarəti və təhlilidə;
- sənaye müəssisəndə təsərrüfat fəaliyyətinin çevik idarə olunmasında istifadə görə daxili miqdar informasiyalarında təşkil edilməsi.

Beləliklə də indiki müasir şəraitdə olan idarəetmə qarşılıqlı asılılıq və əlaqə proseslərinin məzmununda özündə tam əks etdirir. Buda öz növbəsində aqrar sənaye kompleksinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə yönəldilir və bununlada doğru idarəetmə qərarlarında çıxarılmasına imkan verilir. Beləcə də idarəetmə uçotunda əsas məqsədi tamamlanır.

Aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə uçotunun tətbiqi idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin mühüm olan vəzifələrindən biridə optimallaşmanın həllinə şərait yaradır. Bu sahənin idarəetmə uçotunun tətbiqinin nəticəsində (istehsalat, bilavasitə idarəetmənin özü, müasir şəraitdə idarəetmə, mütərəqqi idarəetmə) idarəetmənin prosesinin optimallaşması vəzifəsinə həllinə real imkanlar yaradır. Burada aşağıdakı vəzifələr daxil edilir: idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul olunması, buna görə də məqsəd müəyyən edilməlidir, ayrı-ayrı qda işçilərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, hal-hazırdakı və sonrakı qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət, alınmış nəticələrinə uçotu, kənarlaşmanın təhlili, hal-hazırdakı və sonrakı nəzarətində təkmilləşdirilməsi. Bu vəzifələrin hamısının yerinə yetirilməsi müvafiq idarəetmə qərarlarının dahada optimal sistemində tətbiqini, eləcə də onun həyata keçirilməsinə təmin edir.

Aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə uçotu təşkil edildikdə, qayda görə aşağıdakı mühüm vəzifələr həll olunur:

-burada tam maya dəyəri formalaşdırılır, sonrada onun əsasında mənfəət müəyyən edilir, eləcə də səmərəli uçotunda aparılması və məsrəf səviyyəsinə nəzarətdə təmin olunur;

-aqrar sənaye kompleksinin təsərrüfat fəaliyyətinin operativ idarə olunmasının istifadəsi üçün daxili kəmiyyət informasiyalarının formalaşması, fəaliyyətə nəzarət edilməsi və işçilərin stimullaşdırılması,

-müəssisələrin daxili smetalarının (büdcələrinin) iclasına olan nəzarət

-informasiyalarla qəbul edilmiş qərarlar üçün lazımı idarəetmənin bütün səviyyələrində təminatı.

Beləliklə, aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə uçotu istehsal fəaliyyətinin idarə edilməsinin qarşısına qoyulmuş mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsinin əsaslı surətdə qəbul edilmiş optimal qərarlarında işlənilməsi üçün daxili istifadəçilərin məlumatlarla və göstəricilərlə təmin edilməsinə kömək edir.

2.2. Aqrar sənaye kompleksində istehsalat fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin uçotu

"İndi kənd təsərrüfatı ilə bağlı ciddi islahatlar, o cümlədən struktur islahatları aparılır. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı verdiyim sərəncamlar və hazırda görülən işlər, aparılan islahatlar deməyə əsas verir ki, biz bu sahədə də daha sürətli inkişafa nail olacağıq"- İlham Əliyev.[31]

Ölkəmizdə həyata keçirilən aqrarla bağlı islahatlardan keçmiş iyirmi illik dövrdən sonra bu islahatlarla verilən nəticələri indi qiymətləndirmək asandır. Yalnız iyirmi il bundan əvvəl ulu öndərimizin bu islahatların aparılması ilə əlaqədar olaraq öz siyasi iradəsini qarşıya qoyanda dövlətimizin iqtisadi münasibətlərində və mülkiyyət üzərində yekunda hakim olduğu yeganə sistemdən, azad bazara və özəl mülkiyyətdə əsaslanan bu sistemə keçidlə bağlıda nə təcrübələr, nə də ki, nəzəri-metodoloji əsaslar mövcud idi.

Prezidentimizin rəhbərliyi altında ölkəmizdə uğurla keçirilən davamlı inkişafın strategiyasınada uyğun olaraq aqrar sənayesinin inkişafındada yeni mərhələlər başlayıb. Bucür sistemli, dayanıqlı inkişafın dövlətin tənzimlənməsinin inkişafa çevrilmiş regionların sosial-iqtisadi tərəqqisi dövlətin proqramlarının çərçivəsində aqrar sənayesinin inkişafı ilə əlaqəli təzə mexanizmlər tətbiq edildi. Bu baxımdanda regionların sosial-iqtisadi inkişafının siyasətində kəndlərlərdə sosial infrastrukturunda inkişafı, aqrar sənayesində istehsal olunan məhsullarının emalı, aqrar sənaye müəssisələrin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, kəndlilərin və fermerlərin istehsal üçün lazım olan vasitələri ilə təmin edilməsi məqsədilə "Aqrolizinq" ASC-nin yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının gübrə, yanacaq və toxumla təmin olunması üçün subsidiyaların verilməsi, meliorasiya-irriqasiya sistemlərində yaranan yenidən qurulma tədbirlərinin mütləq şəkildə qeyd edilməlidir [15].

Məqsədli dövlət proqramlarının çərçivəsində olan tədbirlər üzrə aqrar sənayesinin inkişafı üçün dövlət dəstəyinin bu sahədə müəyyən olunmuş hədəflərin uğurla reallaşmasında əsas yaratmışdır. Hal-hazırda bir çox kənd təsərrüfatının məhsullarının istehsalın həcmində "2009-2016-cı illər üzrə respublikamızda əhalinin ərzaqla etibarlı təmin olunmasına dair Dövlətin Proqramı"nda 2016-cı ildə müəyyən edilmiş hədəf göstəricilərinə uyğun bir səviyyədədir.

Ölkəmiz öz dövlətimizin müstəqilliyini bərpa etdiyi müddətdə ət-süd məhsulları ilə özümüzü təmin etmək səviyyəsini təqribən 25-30% təşkil edirdisə, hal-hazırda isə bu məhsullar üzrə özümüzü təmin etmək səviyyəsində 90%-kimi artmışdır. Həmin dövrdə ölkədə kartofa olan tələbatında ödənilməsində idxalın böyük payı var idisə, hal-hazırda isə ildə 55 min tondan artıq kartof ixrac olunur. Ölkəmizdə ənənəvi ixracı olan meyvə-tərəvəz məhsullarında ixrac həcmi hər il artmaqdadır.

Son 9 ildə ölkəmizdə aqrar sənayesinin bütün inkişaf göstəricilərinə görə yüksək artım dinamikasında müşahidə olunur. Məsələn, son 9 ildə dəyər ifadəsində ümumi aqrar sənaye kompleksinin məhsullarının istehsalının həcmi 3,4 dəfə, o cümlədənə, bitkiçilik məhsullarının istehsalı 3,0, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı 3,8 dəfədə artmışdır. Bu dövrlər ərzində kənd təsərrüfatının sahəsində

investisiya qoyuluşlarında həcmi 15,0 dəfə vəsahələr üzrədə orta aylıq əməkhaqqında 9,0 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.2.1.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının hasilatının artması dinamikası.

ASK fəaliyyəti nəticəsində gəlirlər və xərclər (min manat)									
Gəlirlərin və xərclərin növləri	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ASK fəaliyyəti nəticəsində gəlirlər	4788	11646	12987	14013,6	14755	17804	21597	24823	26031
Dövlət sektorunda gəlirlər	157	191,2	429,7	28,3	1319,7	1513,3	1670,6	1813,6	1748
Qeyri dövlət sektorunda gəlirlər	4630	11454,9	12557,9	13985,3	13435	16291	19926	23010	24282
daxili	4453	10663,1	11939,4	13434,8	12863	15938	14594	17662	19011
Xarici	111	389,7	158,8	42,7	101,5	109,2	157,3	199,1	91,8
Birgə	66,5	402,1	459,7	507,8	470,7	243,7	5175,2	5148,1	5179
ASK fəaliyyəti nəticəsində xərclər	4094	9763,1	11909,5	13220,7	13805	16065	18903	21818	25708
Dövlət sektorunda xərclər	140	173,1	413,3	52,5	922,6	1048,9	1171,9	1207,6	1203
Qeyri dövlət sektorunda xərclər	3953	9590	11496,2	13168,2	12883	15016	17731	20610	24505
Daxili	3795	8844,6	10877,9	12638,2	12328	14667	14247	17191	20477
Xarici	103	365,3	160,8	52,2	84,1	106,9	249,3	198,0	792,5
Birgə	54,5	380,1	457,5	477,8	470,2	242,7	3234,6	3221,1	3235

İstehsal həcmi 2011-ci ilə nisbətən daha çox müştərək sektorda 10 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatındanəldə olunan gəlirlər isə 2 dəfə artmışdır. İnteqrasiyada aktiv proseslərin getməsi ilə əlaqədar aqrar sənayesinin inkişafı üçün dayanıqlı satış kanallarının yaranmasını zəruri etmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı sahəsində müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Son 9 il ərzində bu sahədə inkişaf 2 dəfə artmışdır (cədvəl 2.1.2)

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı Azərbaycan və əcnəbi investorlar üçün cəzbedici hal alır. Bu sahədə məşğul olanların sayı 1794 nəfərə çatır. Bu

günkü problem ondadır ki, aqrar sənayesinə çox zəif ictimai qiymət verilir deyə, bu sahədə çalışanları həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən sıxışdırır.

İslahatların əvvəlində aqrar sənayesinə əmək haqqı iqtisadi cəhətdən orta səviyyədə həll olunmuşdursada, defolt dövründə bu məbləğ 40% təşkil edərək kasıblığın səbəbini yaradır. 2008-ci ilə nə müqaisədə 1,8 dəfə əmək haqqı artıb, amma şəhər əhalisinin göstəriciləri üçün bu artım çox ləng proseslə gedir.

Alternativ fəaliyyət növləri inkişaf etmədiyinə görə, əhalinin iqtisadi aktivliyinin olduqca aşağı səviyyədə olması mühüm göstəricilərdən biridir. Son illərdə işsizliyin sayı ölkəmizdə 10% artıb.

Cədvəl 2.1.2.

ASK əsas göstəriciləri

İllər	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Müəssisələrin sayı	96	117	123	124	126	141	170	197	218
İşçilərin sayı	779	1115	1174	1393	1418	1541	1730	1729	1794
Onlardan:									
Kəndtəsərrüfat ilə bilavasitə məşğul olanlar	612	745	749	1136	1159	1279	1473	1 515	1567
Satılmış məhsulların həcmi	20256	26008	27055	28509	34121	42583	62866	65448	66233
Onlardan:									
Daxili bazarda	2634	2820	2517	3259	3385	4045	5121	7078	6990
Xarici bazarda	17385	20777	20843	21776	27030	34254	52378	53771	54900
xarici vətəndaşlara	237	2411	3695	3474	3706	4284	5367	4599	4343
satılmış məhsulların məbləği	7697,1	10356,9	11148,9	15071,7	25848,7	29316,6	40693,2	42892,3	44820,3
onlardan									
Daxili bazarda	2270,8	1945,8	1099,5	1291,8	1708,4	2021,1	3147,4	2747,9	2 764
Xarici bazarda	5375,8	8152,6	8112,2	12039,8	19750,2	22583,4	33652,3	36991,0	39708,5

Xarici vətən- daşlara	50,5	258,6	1937,2	1740,2	4390,2	4712,1	3893,4	3153,4	2347,8
--------------------------	------	-------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

Cədvəl 2.1.3.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının hasilatı üçün xərclərin strukturu (%)

İllər	Cəmi xərcər	onlardan				
		əmək haqqı	Maddi xərclər	əsas vəsaitlərin amortizasiyası	Sığorta ödənişləri	Digər xərclər
Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı						
2008	100	31,7	51,1	4,9	0,3	12,0
2009	100	30,2	49,3	4,1	0,2	16,2
2010	100	29,6	46,2	4,6	0,2	19,4
2011	100	24,4	50,4	5,9	0,3	19,0
2012	100	30,9	55,3	4,6	0,1	9,1
2013	100	26,7	50,4	3,9	0,5	18,5
2014	100	33,0	49,7	3,9	0,3	13,1
2015	100	29,4	36,5	4,4	0,5	29,2

Aqrar sənaye kompleksində integrasiya proseslərinin inkişafı dayanıqlı yüksəlişin zəruri istiqamətidir. Hələlik holdinq tipli müəssisələr yaranır. 10% kənd təsərrüfatının fəaliyyəti bu cür qurumlarda cəmlənib. Bu cür proses inkişafı dahada şiddətləndirir, çünki əlavə şəxsi sərmayələri cəlb edir, yeni texnika və texnologiyalar mənimsənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kənd təsərrüfatı nazirliyində daxili bazarın müdafiəsi üçün gömrük rüsumları tariflərini təkmilləşdirmə siyasəti aparmalıdır, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə maliyyə yardımları etməlidir.

İqtisadiyyatın bu sahəsinin idarəçiliyi üzrə bazar münasibətləri nöqtəyi-nəzəri ilə müəyyən məhdudiyyətlər qoyaraq elmi-tədqiqat təşkilatlarının potensialının effektiv açılışına əlavə imkanlar yaradır.

Prezident İlham Əliyevin "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kənd təsərrüfatı texnikası ilə təminatına əlavə dəstək haqqında" 4 iyun 2014-cü il tarixli sərəncamında bu sahəyə əlavə edilən büdcə vəsaitində ayrılması və 2016-cı ilin dövlətimizin büdcəsində "Aqrolizinq" ASC-nin fəaliyyəti ilə bağlı nəzərdə tutulan

vəsaitində artması hesabına ölkəmizin kənd təsərrüfatı texnikası parkında müasir maşın və avadanlıqlarla təchizi davam etdirilir.

2.3.Aqrar sənaye müəssisənin istehsal potensialının müasir vəziyyəninə təhlili.

Məlum olduğu kimi, istehsal potensialı maddi nemətlər istehsalının əsasıdır. Istehsal potensialı çoxlu sayda elementlərdən ibarət bir sistemdir və bunlardan hər biri hazır məhsul istehsalı prosesinə müxtəlif təsir göstərir. Bəzən mövcud potensialdan tam istifadə olunmur. Buna görə də istehsal potensialının təhlili onun bütün elementlərinin əlaqələndirilməsi şərti ilə aparılmalıdır.

İdarəetmə təhlili prosesində istehsal potensialını qiymətləndirmək üçün əsas istehsal fondları, sənaye- istehsal heyəti, enerji, texnologiya, materiallar, müvafiq informasiya və maliyyə imkanları öyrənilir. Istehsal potensialının həcmi qiymətləndirən zaman natural göstəricilərdən istifadə, eləcə də, onun elementlərinin kəmiyyətlərinin hər hansı bir ekvivalentlə ölçmək çətindir. Istehsal potensialının elementlərinin müəyyən edilməsi üçün onların qiymətindən və ya dəyərindən istifadə olunması düzgün hesab edilir. Bu cür yanaşma pul istifadə istehsal potensialının dövrlər üzrə müqayisə etməyə və ondan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

ASK müəssisənin istehsal potensialının elementi kimi ancaq istehsal fondlarının orta illik dəyəri (O_{if}) qəbul edilir və bu göstəriciyə maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsinə məsrəflər (M_{mf}) əlavə edilir (bu halda onların texniki-iqtisadi səviyyəsi baza səviyyəsi ilə müqayisədə yüksəlir). Bu baxımdan potensialın bir elementi olan sənaye-istehsal fondlarının orta illik dəyəri (O_{ef}) aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$O_{\text{ef}} = O_{if} + M_{mf} \quad (1),$$

Ayrı- ayrı elementlər üzrə müəssisənin istehsal potensialının ümumi dəyəri cədvəl 2.3.1- də verilmişdir.

Potensialın “Sənaye-istehsal fondları” elementinin ildə dəyəri (O_{efp}):

$$O_{\text{əfp}} = 11027 + 433,4 = 11460,4 \text{ min manat} \quad (2),$$

Potensialın “Sənaye-istehsal fondları” elementinin hesabat ilində dəyəri ($O_{\text{əfh}}$):

$$O_{\text{əfh}} = 11131 + 536,3 = 11667,3 \quad (3),$$

Potensialın ikinci elementi hesab olunan sənaye- istehsal heyətin dəyərinin hesablanmasına xüsusi yanaşma tələb olunur. Burada əməyin dəyərinin qiymətləndirilməsində əmək haqqı əsas məğzi kimi qəbul edilir (Θhf). Əmək haqqının əmək məsrəflərinin ancaq bir hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, ona mükafat (Mm), işçilərin tədrisinə və heyətin ixtisaslarının artırılmasına məsrəflər (Mi), habelə kadrların yenidən hazırlanmasına məsrəfləri (Mk) əlavə edilir. Belə yanaşmada sənaye- istehsal heyəti elementinin dəyəri (Sid) aşağıdakı kimi hesablanır.

$$Sid = (\Theta hf) + (Mm) + (Mi) + (Mk) \quad (4),$$

Cədvəl 2.3.1

ASK müəssisənin istehsal potensialının ümumi dəyəri, min man.

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma (+;-)	
			Mütləq, min man.	Nisbi %
A	1	2	3	4
1.Potensialın “sənaye-istehsal fondları”elementi	11460,4	11667, 3	+206,9	+1,81
2.Potensialın“sənaye-istehsal personalı”-elementi	2170,2	2340,9	+170,7	+7,87
3.Potensialın “enerji”elementi	84,1	84,1	-	-
4.Potensialın “texnologiya”elementi	453,2	497,5	+44,3	+9,77
5.Potensialın “materiallar”elementi	2396,2	2448,1	+51,9	+2,16
6.Potensialın “informasiya”elementi	206,7	213,4	+6,7	+3,24
7.Potensialın “məliyyə”elementi	9968,0	10152,0	+18,4	+1,85
8.Potensialın cəmi dəyəri	26738,8	27403,3	+664,5	+2,48

Ötən ildə “sənaye istehsal personalı” elementinin dəyəri ($Sidk$):

$Sidk = 2088 + 36 + 27 + 19,2 = 2170,2$ min manat təşkil edəcəkdir.

Hesabat ilində “sənaye-istehsalat potensialı” elementinin dəyəri (SIDh):

$SIDh = 2250 + 37 + 29,6 + 24,3 = 2340,9$ min manat təşkil edir.

Istehsal potensialının ən asan hesablanan elementi enerjinin dəyəri (ED) hesab olunur. Burada ancaq kənardan alınan olan enerji ötürücülərinin ödənilməsinə yönəldilən pul vəsaiti hesaba alınır. Potensialın “enerji” elementinin ötən ildə dəyəri (EDk) 84,1 min manat, hesabat ilində (EDh) 84,1 min manat olmuşdur.[23, s.433]

Istehsal potensialının sonrakı “texnologiya” elementinin dəyərinin ölçülməsi qaydası da əsas fondların dəyərinin qaydası da əsas fondların dəyərinin ölçülməsində olduğu kimidir. Bu element çoxlu istehsal mərhələlərində iştirak edir, uzun müddətdə istifadə olunur və özünün dəyərini hissə-hissə hazırlanan məhsula keçirir.

İstifadə olunan istehsal texnologiyalarının dəyəri (Dt) müəssisədə dövrün əvvəlinə mövcud olan texnologiyaların dəyərinə (Dtö) dövr ərzində mənimsənilən texnologiyaların dəyərini (Dit) əlavə edib alınan nəticədən istehsaldan götürülən köhnəlmiş texnologiyaların dəyərini (Dçt) çıxmaqla təyin edilir. Bu halda “texnologiya” elementinin dəyəri (Dt) aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$Dt = Dmt + Dit - Dçt \quad (5),$$

Potensialın “texnologiya” elementinin ötən ildə dəyəri (Dtö):

$$Dtö = 359 + 165,4 - 71,2 = 453,2 \text{ min man.}, \quad (6),$$

Potensialın “texnologiya” elementinin hesabat ilində dəyəri (Dth):

$$Dth = 403 + 165,8 - 71,3 = 497,5 \text{ min manatdır.} \quad (7),$$

Material resurslarının istehsaldaxili estehsaldaxili ehtiyatları istehsal potensialının mühüm elementidir. “Materiallar” istehsal potensialı elementinə bitmemiş istehsal nəzərə alınmaqla təhlil aparılan dövrün əvvəlinə material qalıqlarının dəyəri (MQdə), təkrar istifadə olunan materialların (Mti) və öz istehsalı materiallarının dəyəri (Mxi) daxil edilir. Bunlar nəzərə alınmaqla potensialın “materiallar” elementinin dəyəri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$MD = MQdə + Mfi + Mxi \quad (8),$$

Bizim misalımızda:

Potensialın “materiallar” elementinin ötən ildə dəyəri (MDə):

$$MDə = 1389,4 + 674,8 + 332 = 2396,2 \text{ min man.} \quad (9),$$

Potensialın “materiallar” elementinin hesabat ilində dəyəri (MDh):

$$MDh = 1435,3 + 677,8 + 335 = 2448,1 \text{ min man.} \quad (10),$$

Istehsal potensialının əsas elementlərindən biri də informasiyadır. Informasiya elementinin dəyərində istehsalın, əməyin və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar material və maliyyə məsrəfləri (Miəit) və informasiya resurslarının əldə edilməsi (alınması) ilə əlaqədar xərclər (Mia) aid edilir. Beləliklə, “informasiya” elementinin dəyəri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$I = Miəit + Mia \quad (11),$$

Bizim misalımızda:

Potensialın “İnformasiya” elementinin ötən ildə dəyəri (Iə):

$$Iə = 186,9 + 19,8 = 206,7 \text{ min manat} \quad (12),$$

Potensialın “İnformasiya” elementinin hesabat ilində dəyəri:

$$In = 192,7 + 20,7 = 213,4 \text{ min manat olur.} \quad (13),$$

Maliyyə istehsal elementlərinin tərkibində xüsusi yer tutur. Potensialın “maliyyə” elementinin dəyərində uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları və sair dövriyyə-dənkənar aktivlər (Mua), habelə qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, pul vəsaiti, verilən avanslar və digər aksizlər (Mqa) aid edilir. Bu göstərici belə hesablanır:

$$Mpd = Mua + Mqa \quad (14),$$

Bizim misalımızda:

Potensial “maliyyə” elementinin ötən ildə dəyəri:

$$Mpdə = 8459 + 1509 = 9968 \text{ min manat} \quad (15),$$

Potensialının hər bir elementin dəyərində dair hesablamalarda verilən məlumatlara əsasən müəssisənin istehsal potensialın ümumi həcmi təyin etmək olar (bax cədvəl 2.1).

Bizim misalımızda:

Müəssisənin istehsal potensialının ümumi həcmi:

Ötən ildə- $IP\ddot{o}=11460,4+2170,2+84,1+453,2+2396,2+206,7+9968=26738,8$
min manat.

Hesabat ilində- $IPh=11667,3+2340,9+84,1+497,5+2448,1+213,4+10152=27403,3$ min manat təşkil edir.

Istehsal potensialının ümumi həcmi təyin etməklə yanaşı ondan effektiv istifadəni də qiymətləndirmək lazımdır. Reallaşdırılan məhsul (R) istehsal potensialından istifadənin son nəticəsinin ölçüsü kimi qəbul edilir.

Istehsal potensialının “sənaye-istehsal fondları” adlı birinci elementindən istifadə səviyyəsi (ΘTH) bu elementin fondverimi göstəricisi (Fv) ilə səciyələndirilir. Bu göstərici reallaşdırılan məhsulun həcmi (S) potensialın “sənaye istehsal fondları” elementinin dəyərinə (Θfh) kimi hesablanır:

$$Fv = \frac{S}{\Theta fh} \quad (16),$$

Bizim misalımızda:

Potensialın “sənaye-istehsal fondları” elementinin verimi:

Ötən ildə

$$Fvh = \frac{14435}{11460,4} = 1,26 \text{manat} \quad (17),$$

Hesabat ilində

$$Fv = \frac{15855,6}{11667,3} = 1,36 \text{manatolur}. \quad (18),$$

Istehsal potensialının ikinci elementi hesab olunan “sənaye istehsal potensialı” ($D\ddot{e}r$) bu elementin verimi (Θpv) ilə ölçülür. Bu göstərici sənaye istehsal potensialına ödənilən əmək haqqı, mükafatlar və onların ixtisaslarının artırılmasına, yenidən hazırlanmasına xərclərin 1 manatına düşən pul ifadədə reallaşdırılan məhsulun həcmi “sənaye istehsal potensialı” (Θpd) elementinin dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

$$\Theta pv = \frac{S}{\Theta pd} \quad (19),$$

Ötən ildə- $M_{o\bar{o}} = \frac{14435}{2396,2} = 6,02 \text{ manat};$

Hesabat ilində- $M_{o\bar{o}} = E_{v\bar{o}} = \frac{15855,6}{2448,1} = 6,47 \text{ manat olur}$

Istehsal potensialının “informasiya” elementindən istifadənin effektivliyi məhsul satışı həcmnin yaranan informasiyanın dəyərinə (Di) nisbəti göstəricisi ilə qiymətləndirilir.

Beləliklə, istifadə olunan informasiyanın 1 manatına nə qədər gəlir verdiyi aşkar edilir:

$$I_v = \frac{S}{D_i} \quad (24),$$

Bizim misalımızda:

Potensialın “informasiya” elementinin verimi:

Ötən ildə- $I_{v\bar{o}} = \frac{14435}{206,7} = 69,83 \text{ manat};$

Hesabat ilində- $I_{v\bar{h}} = \frac{15855,6}{213,4} = 74,29 \text{ manat olur.}$

Istehsal potensialının “maliyyə” elementindən istifadənin effektivliyini əks etdirən göstərici (Mv) məhsul satışı həcmnin yaranan informasiyanın dəyərinə nisbəti kimi hesablanır (Mö)

$$M_v = \frac{S}{D_m} \quad (25),$$

Bizim misalımızda:

Potensialın “maliyyə” elementinin verimi:

Ötən ildə- $M_{v\bar{o}} = \frac{14435}{9968} = 1,44 \text{ manat};$

Hesabat ilində- $M_{v\bar{h}} = \frac{15855,6}{10152} = 1,56 \text{ manat olur.}$

Istehsal potensialının elementlərindən istifadənin effektivliyini qiymətləndirilməsi göstəriciləri onun hər bir tərkib elementinin əhəmiyyətini xarakterizə edir. Lakin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan həmin elementlərin birgə istifadəsi əksər hallarda çox vaxt məhsul istehsalına müxtəlif istiqamətli təsir göstərir. Buna görə də inteq-

ral göstəricisinin (Θ_i) hesablanması tələb olunur. Bu göstərici məhsul satışı həcmi-
nin müəssisənin istehsal potensialının ümumi həcminə (P) nisbəti kimi hesablanır:

$$\theta_i = \frac{S}{P} \quad (26),$$

Bizim misalımızda:

Cəmi potensialın səmərəliliyi:

Ötən ildə- $\theta_{i\delta} = \frac{14435}{26738,8} = 0,54 \text{ manat};$

Hesabat ilində- $\theta_{i\kappa} = \frac{15855,6}{27403,3} = 0,58 \text{ manat olur.}$

Istehsal potensialının təhlili ilə yanaşı təsərrüfat subyektinin bazar potensialını da nəzərdən keçirmək lazımdır. Bazar potensialı termini tədqiqi olunan mal baza-
rında təsərrüfat subyektinin payı ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmadan öy-
rənilən bazarda mal dövriyyəsinin ümumi şəraitinə təsirinin mümkünlüyü haqqında
anlayış kimi başa düşülür. Beləliklə, burada təsərrüfat subyektinin üstünlükləri ilə
əlaqədar amillərin təsiri ilə yanaşı öyrənilən bazarda digər rəqiblərlə müqayisədə
onun potensialının aşağı olması şəraiti də nəzərdən keçirilir.

Cədvəl 2.3.2

Potensialın elementlərinin səmərəliliyinin təhlili

Göstəricilər	Ötən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma(+;-)
A	1	2	3
1.Potensialın “sənaye- istehsal fondları” elementinin verimi	1,26	1,36	0,10
2.Potensialın “sənaye- istehsal personalı” elementinin verimi	6,65	6,77	0,12
3.Potensialın “enerji” elementinin verimi	171,64	188,53	16,89
4.Potensialın “texnologiya” ele- mentinin verimi	31,85	31,87	0,02
5.Potensialın “materiallar” ele- mentinin verimi	6,02	6,47	0,45
6.Potensialın “informasiya” ele- mentinin verimi	69,83	74,29	4,46
7.Potensialın	1,44	1,56	0,12

“məliyyə” mentinin verimi	ele-			
Potensialın verimi	cəmi	0,54	0,58	0,04

Təsərrüfat subyektinin bazar potensialının təhlili yalnız bazar potensialının dəyişilməsinə deyil, həm də ondan istifadə istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bazar potensialını müəyyən etmək üçün müxtəlif hesablama üsulları təklif olunur: mal bazarında təsərrüfat subyektinin vəziyyətinin struktur təhlili; təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin effektivlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi; təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini səciyyələndirən göstəricilərindən asılılığının təhlili; integral (tətqiq olunan bazarda təsərrüfat subyekti tərəfindən rəqabət qiymətləri ilə müqayisədə yüksək qiymətlərin təyin edilməsi).

Bazar potensialının struktur ölçülməsi həmin bazarda satıcıların sayının və onlardan hər birinin payının müəyyən edilməsidir. Beləliklə, təsərrüfat subyektinin mal bazarında payının həcmi bazar potensialının müəyyən edilməsi göstəricisidir. Deməli, təsərrüfat subyektinin qazadığı pay nə qədər çox olarsa, onun bazar potensialı da bir o qədər yüksək olur.

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyi mənfəət və rentabellik göstəricilərinin orta sahə göstəricilərinin kəmiyyətindən kənarlaşmalara təsir göstərən amillərin müəyyən olunması vasitəsi ilə qiymətləndirilir. Beləliklə, uzun müddət ərzində maksimum mənfəət və rentabelliğin təmin olunması bazar potensialını qiymətləndirməyə imkan verir.

Təsərrüfat subyektinin göstəricilərinin rəqiblərin fəaliyyətlərinə dair göstəricilərdən asılılığını öyrənməklə onun bazar potensialını qiymətləndirmək mümkündür. Bunun üçün qiymət üzrə tələbatın elastikliyi hesablanır və qiymətdoyma zamanı satıcının davranışı tətqiq edilir. Bu zaman fəaliyyəti təhlil olunan təsərrüfat subyektinin məhsuluna tələbin elastikliyi aşağı olduqda onun potensialı yüksək qiymətləndirilir.

Mal bazarında təsərrüfat subyektinin qüvvədə olan qiyməti və onun rəqibin qiymətin səviyyəsindən yüksək olması bazar potensialının integral göstəricisi kimi qəbul olunur.

Bazar potensialının təyin edilməsi üçün yuxarıda şərh olunan variantlarla yanaşı digər göstəricilər də məsləhət görülür: həmin sahədə normal mənfəətdən yüksək mənfəətin əldə olunması; istehsalın həcmnin daha effektiv artımı şəraitində qiymətin artımına uyğun olaraq məhsul buraxılışı, səviyyəsinin ixtisar edilməsi; sənaye mülkiyyətinə hüquqdan istifadə şəraiti; zəruri malların göndərilməsi, xidmətlər, potensiallardan, intellektual mülkiyyətdən istifadə hüquqları üzrə rəqiblər arasında razılaşmaların mövcud olması.

FƏSİL III. AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTU VƏ TƏHLİLİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1.ASK mühasibat uçotunun islahatında qabaqcıl istiqamətlər.

Mühasibat uçotunun və hesabatlarının islahatları üçün əsas alət beynəlxalq standartların istifadəsi olmalıdır. Aqrar sənaye kompleksində mühasibat uçotunun və hesabatlarının islahatlarının inkişafına MHBS nöqtəyi-nəzərinə uyğun aşağıdakı qayda ilə baxmaq olar:

- mühasibat uçotunun və hesabatlarının hasil etdiyi informasiyanın keyfiyyətinin artırılması;
- MHBS tətbiq edilməsi üçün infrastrukturun yaradılması;
- mühasibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanma sisteminin MHBS konsepsiyaları əsasında dəyişdirilməsi;
- mühasibat hesabatlarına olan nəzarətin keyfiyyətləndirilməsi və gücləndirilməsi;
- mühasibat uçotu və hesabatları və audit hesabatlarla məşğul olan mütəxəssislərin və istifadəçilərin peşəkarlıqlarının artırılması.

Mühsibat uçotunun və hesabatlarının hasil etdiyi informasiyanın keyfiyyətinin artırılması üçün informasiyanın faydalığını müəyyən edən xüsusiyyətlərə nail olaraq MHBS bilavasitə tətbiq etməklə və yaxud onun əsasında milli uçot sistemini qurulmaqla mümkündür.

Azərbaycan iqtisadiyyatında MHBS geniş tətbiq edilməsinin zəruri şərti infrastrukturun yaradılmasıdır ki, mühsibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanması təmin edilsin.

Azərbaycan iqtisadiyyatında MHBS tətbiq edilməsinin mühüm tərəfi onun qanuniliyinin tanınması, təqdir prosedurunun həyata keçirilməsi, istifadəsinin və yayılmasının mexanizminin hazırlanması, azərbaycan dilinə rəsmi tərcümə edilməsi, MHBS uyğun mühasibat hesabatlarına nəzarət və auditin həyata keçirilməsi və MHBS tətbiq edilməsinə dair metodiki göstərişlərlə təmin edilməsi ilə həyata keçirməsidir.

Mühsibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanma sisteminin dəyişdirilməsində əsas rol dövlət orqanlarının və ictimai ixtisas birliklərinin məntiqə uyğun fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərdə olmalıdır:

- a) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid dövlət siyasətinin hazırlanması;
- b) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi;
- c) MHBS təqdir prosedurunun həyata keçirilməsi və onların Azərbaycan Respublikasının ərazilərində qüvvəyə mindirilməsi;
- d) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid normativ-hüquqi aktların və milli standartların hazırlanması və təsdiq edilməsi;
- e) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrində qanunvericiliyə riayət olunmasına dövlət nəzarətinin təşkili;
- f) MHBS üzrə peşəkar ictimai ekspertizanın təşkil edilməsi;
- g) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti üzrə metodiki göstərişlərin və məlumat materiallarının hazırlanıb yayılması.

Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat hesabatları üzrə müstəqil yoxlanılma forması kimi keyfiyyətin vacib elementi sayılan və xüsusi səlahiyyətlərə malik olan audit institutu olmalıdır. Bu baxımdan mühasibat uçotu və hesabatlarının inkişafında audit institutu əsas alət sayılır.

Auditlə yanaşı, nəzarət sisteminin təşkilində səlahiyyətli dövlət orqanlarının (Mərkəzi Bank, Maliyyə Bazarları üzrə Dövlət Xidməti, Sığorta Nəzarəti üzrə Dövlət Xidməti) iştirakıda vacibdir.

Mühasibat uçotu və hesabatlarının inkişafı mühasibat təhsilini təkmilləşdirmədən mümkün deyil. Kadrların hazırlıq prosesinin və ixtisaslaşdırılmasının həcmiminin müəyyən edilməsi zamanı lazımdır:

a) tədris proqramlarının MHBS dərinədən öyrənilməsinə yönəldilməsi və onların tətbiq etmə səriştərinin formalaşdırılması;

b) milli təhsil standartlarının işlənilməsi və Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının standartları əsasında peşəkar mühasiblərin və auditorların attestasiyasının həyata keçirilməsi;

c) mühasibat uçotu və hesabatları ixtisaslarının müxtəlif tədris kateqoriyaları üzrə tədris prosesinin tədris-metodik təminatının yenilənməsi və işlənilməsi;

Azərbaycan Respublikasında mühasibat islahatları üzrə Avropa standartları layihəsinin tətbiqi prosesində iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafı üçün MHBS əsasında layihə hazırlanmışdır.

MHBS milli analoquna keçid kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmlakının kapitalaşdırılmasının artırılmasına imkan verir, investisiyaları cəlb edir, Azərbaycan uçot siyasəti ilə MHBS tarazlaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin ədalətli qiymətləndirilməsində bəzi mübahisəli məqamlarda yaranır.

Aqrar sənayesində vahid mühasibat uçotunun və hesabat sisteminin dəstəklənməsi üçün sistemin stabil olması təmin edilməlidir. Bunun üçün birinci növbədə qeyri adekvat inkişaf risklərini müəyyən etmək lazımdır (iqtisadi vəziyyətin reallığa uyğun olmaması, qeyri müqəisəli informasiya, ardıcıl olmayan nizamlanma, birtərəfli inkişaf). Buradada mühasibat uçotu və hesabatları üzrə müqəisəli informasiya

xüsusi yer tutur. Müqaisəlilik mühasibat uçotu standartlarının və əsasnamələrin normaları ilə müəyyən edilir:

- əgər standartlar müxtəlif qiymətləndirmə variantlarını nəzərdə tutmayıbsa göstəricilər müqaisəli sayılır;

- əgər standartlar müxtəlif qiymətləndirmə variantlarını nəzərdə tutmayıbsa və qiymət-ləndirmə eyni variantla aparılıbsa göstəricilər müqaisəli sayılır.

Mühasibat uçotunda tətbiq olunan müqaisəlilik obyektiv xarakter daşımır, uçot obyektlərinin qiymətləndirilməsində mütəxəssislərin şəxsi nöqteyi-nəzərindən asılıdır. S.Cevonsonun qeyd etdiyi kimi «...hər elmi müddəanın kökündə» üç fundamental məntiq qanunu dayanıb: bərabərlik, ziddiyyət və üçüncünün istisnası. Buna görə də maliyyə informasiyasına qoyulan müqaisəlilik anlayışı pozulmaz fundamental məntiq qanununa uyğun olmalıdır.

Beləliklə qiymətləndirmə növləri bir qayda olaraq qiymətləndirən əşyaların əlamətləri ilə müəyyən edilir. Əgər qiymətləndirmə eyni xüsusiyyətləri xarakterizə edirsə, deməli göstəricilər müqaisəli sayılır. Əgər qiymətləndirmə fərqli xüsusiyyətləri xarakterizə edirsə, onda göstəricilər müqaisəli sayılmır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qiymətləndirmə növlərini iki çoxluğa bölmək olar: müqaisəli qiymətləndirmələr və müqaisəli kimi tanınmayan qiymətləndirmələr. Aktivlərin gəlirliyini əks edən bütün qiymətləndirmələr vahid müqaisəli sinifi təşkil edir və bu sinifə daxildir: mümkün satış qiymətləri, ləğv etmə dəyəri, bazar qiyməti, ədalətli qiymət, pərakəndə satış qiyməti. Əmtənin (əşyaların) gələcəkdəki xərcləri kimi (məsələn: bərpa dəyəri, yenidən qiymətləndirmə dəyəri) əlamətini bildirən bütün növ qiymətləndirmələr başq bir qrupa daxil edilərək öz aralarında müqaisəli sayılır.

Maya dəyərinin qiymətləndirilməsinin digər növlərdən fərqli olaraq, daha çox variantları mövcuddur: sex dəyəri, zavod (istehsal) dəyəri, xam malın alınması, yarımfabrikatların dəyəri və orta qiymətlərdən alınan tam qiymət. Hazırda maya dəyəri əmlakın bu növləri üçün müəyyən edilir: xam mal və materiallar, tamamlanmamış istehsal, hazır və yüklənmiş məhsullar. Bu zaman materialların ehtiyatının qiymətləndirilməsi müəssisənin uçot siyasətinə əsasən dörd variantdan biri ilə müəyyən etmək olar: hər vahidin qiymətləndirilməsi (LIFO), orta qiymətləndirmə

(AVCO), ilk mədaxil, ilk məxaric (FIFO), sonuncu mədaxil, birinci mədaxil (LIFO).[3,s.51]

Tamamlanmamış istehsalın maya dəyəri üzrə qiymətləndirilməsi bir neçə variantlardan birinin köməyi ilə aparılır: plan üzrə maya dəyəri; məsrəflərin bir başa maddələrini nəzərdə tutan faktiki maya dəyəri; xam malın, materialların və yarım-fabrikatların istehlak qiymətinə görə. Hazır məhsulların anbarlarda və digər saxlama yerlərində hesabat dövrünün əvvəlinə (axırına) qiymətləndirilməsi həm plan üzrə maya dəyərinə görə, həm də faktiki istehsal dəyərinə görə aparıla bilər. Hazır məhsulların, tamamlanmamış istehsalın, materialların qiymətləndirilməsində uçot qiymətləridə istifadə oluna bilər.

Müstəqil və xəbərdar olunan tərəflərin aktivlərin alınmasını və ya öhdəliklərin ödənilməsini ümumi qiymətlə həyata keçirdiyi qiymət ədalətli sayılır. Tədqiqatçıların fikrincə ədalətli qiymətləndirmə aparmaq üçün 5 şərtin tələblərinə riayət etmək lazımdır: aktiv bazarın mövcud olması, qiymətlər barədə məlumatların asan əldə edilməsi, anlaşma tərəflərinin müstəqilliyi və məlumatlılığı, səriştəli marketing, müstəqil peşəkar tərəfindən qiymətləndirmə mümkünlüyü.

Aktiv bazar mövcud olduğu halda ədalətli qiymət kimi bazar dəyəri qəbul edilir, əks halda – qiymət verənin peşəkar mülahizələri əsasında subyektiv qiymətlər. Birinci halda həqiqi qiymət bazar qiymətləri ilə qeyri adekvat şəkildə əvəz edilir. Buna görə də bazar qiyməti ədalətli qiymət sayılır.

Ədalətli qiymətləndirmə meyarının istifadəsi progressiv istiqamət sayılır, çünki əmlakın həqiqi qiymətinin müəyyən edilməsi imkanını yaradır.

MHBS prinsiplərinə, tələblərinə və şərtlərinə uyğun milli mühasibat konsepsiyasının aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə uçotunun praktikasındakı tətbiq edilməsi üçün təşkilati, metodiki və texniki cəhətlərin islahatlarını aparmaq zərurəti yaranır (cədvəl 3.1.1).

Cədvəl 3.1.1

ASK mühasibat uçotunun islahat istiqamətləri

Mühasibat uçotunun islahat istiqamətləri	Uçot islahatların prosedurları və tədbirləri
1	2

Uçotun təbəqələşdirilməsi	Uçotun maliyyə və idarəçilik üzrə alt sistemlərinin seçilməsi Müəssisələrdə maliyyə və idarəçilik mühasibatının yaradılması
Mühasibat uçotu üzrə hesabsisteminin təkmilləşdirilməsi	Maliyyə və idarəçilik uçotunun hesablarının incətləşdirilməsi MHBS-ün qaynaq rəqəmlərinə kompleks sahələrinin və alt sahələrinin əzərlə əlaqəli hesablarının sintetik hesablaradək genişləndirilməsi.
İlkin uçotun islahatı	İxtisas sahələri üzrə ilkin uçot sənədlərinin vahid formasının hazırlanması Toplanılan sənədlərin formalarının təkmilləşdirilməsi İlkin uçotun avtomatlaşdırılması üçün proqram təminatının hazırlanması
Analitik və sintetik uçotun obyektlərinin təkmilləşdirilməsi	Analitik və sintetik uçotun vahid qeydiyyat formasının hazırlanması. Mühasibat uçotunun və hesabatlarının avtomatlaşdırılması üçün proqram təminatının hazırlanması
Mühasibat hesabdərliyinin təkmilləşdirilməsi	Mühasibat hesabdərliyinin MHBS prinsiplərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, hesabdərliyin və idarəçilik uçotunun qərar qəbul edilməsi üçün təkmilləşdirilməsi.
Kənd təsərrüfatında MHBS tətbiq edilməsi üçün metodiki tövsiyələrin hazırlanması.	MHBS tətbiq edilməsi üçün metodiki tövsiyələrin hazırlanması. Kənd təsərrüfatına aid olan obyektlərin uçotu üzrə metodiki tövsiyələrin hazırlanması.
Kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi	Mühasiblərin ixtisasının artırılması Aqrar sənaye kompleksi üçün peşəkar mühasiblərin hazırlanması və attestasiyası
Uçotun metodiki və texniki cəhətləri üzrə tövsiyələrin hazırlanması.	Uçotun metodiki cəhətinin seçilməsi və istifadə edilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanması. Uçotun texniki cəhətinin seçilməsi və istifadə edilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanması.

3.1.1- cədvəldə aqrar sənaye kompleksi üzrə mühasibat uçotu islahatlarının ən mühüm tətrəfləri göstərilib, hansılar ki, dahada genişləndirilə bilər. Amma müasir şəraitdə aqrar sənaye kompleksində MHBS tətbiqinin və mühasibat uçotunda aktivlərin ədalətli qiymətləndirilməsi məsələsi kəskin problem kimi qalmaqdadır.

Prezidentin aqrar sənayesi kompleksi sahəsinə ayırdığı subsidiyalarının verilməsində şəffaflığın tam təmin edilməsilə bağlı verdiyi sərəncam və tapşırıqların icrasına görə istehsalçılara dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına olan yardımlarında verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə səmərəliliyin daha da artırılmasının eləcə də şəffaflığın təmin olunması istiqamətində kənd təsərrüfatı nazirliyi tərəfindən kompleks tədbirlərdə həyata keçirilir.

3.2 Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemləri

İqtisadi dünya ədəbiyyatında aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemləridəyildikdə yeni texnologiyaların, məhsulların və proseslərin mənfəətli istifadəsi anlaşılr.

Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin nəticəsi bazara çıxarılan yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsuldur, praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji prosesdir, yaxud da təqdim olunan xidmətlərə yeni üslubda yanaşmadır. Bir sözlə innovasiyalar elmi tərəqqinin və elmi potensialın praktiki istifadəsinə istiqamətlənib, yeni radikal yaxşılaşdırılmış məhsulun alınmasına, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin və bazar mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin əsas məqsədi məhsulların maya dəyərinin minimallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır.

Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi strateji təhlilin əsas istiqamətlərindən sayılaraq, ali rəhbərlik səviyyəsində həyata keçirilir. Onun əsas tapşırıqları aşağıdakılardır:

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin texniki-iqtisadi xarakteristikalarının müəyyən edilməsi, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi və tətbiq edilməsi üçün investisiya məbləğinin müəyyən edilməsi;
- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi (maliyyə, kadr, maddi-texniki) imkanlarının müəyyən edilməsi;
- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qoyulan xərclərinin çıxarılma müddətinin müəyyən edilməsi;
- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

Aqrar sənaye kompleksi səviyyəsində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin effektivliyinin analitik qiymətləndirilməsi üçün üç qrupda birləşən geniş göstəricilər sistemi tətbiq edilir.

Birinci qrupa aid göstəricilər idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində istehsalat efektini xarakterizə edir:[18,səh 434]

1. idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin hesabına yaranan qiymət fərqi ($\Delta\Theta Q$)

$\Delta\Theta Q = \Theta Q_1 - \Theta Q_0$, burada ΘQ_1 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı qiymət ΘQ_0 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan qiymətdir.

2. idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin hesabına yaranan gəlir fərqi (ΔG)

$\Delta G = G_1 - G_0$, burada G_1 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı gəlir, G_0 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan gəlir.

3. Maya dəyərinin azalması hesabına qənaət:

$Q = H_1(MD_0 - MD_1)$, burada H_1 idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonra məhsulun illik istehsalının həcmidir; MD_0 və MD_1 müvafiq olaraq idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən qabaq və sonra olan maya dəyərləridir.

4. istehsalda əmək sərfiyyatının azalması:

$I = H_1(\Theta S_0 - \Theta S_1)$, burada ΘS_0 və ΘS_1 müvafiq olaraq idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən qabaq və sonra olan əmək sərfiyyatıdır.

Əgər bu qənaət bir fəhlənin illik iş vaxtına bölünsə işçilərin sayının azalması müəyyən edilir.

İkinci qrupa idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin maliyyə effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər daxildir:

1. Faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir fərqi (ΔP)

$\Delta P = P_1 - P_0$, burada P_1 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı əməliyyat fəaliyyəti nəticəsində, faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir; P_0 —idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir.

2. Faiz və vergilərin ödənilməsindən sonra təmiz gəlir fərqi (ΔTG)

$\Delta TG = TG_1 - TG_0$, burada TG_1 - faiz və vergilər ödənildikdən və idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı gəlir, TG_0 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan gəlir.

3. Faizlərin və vergilərin ödənilməsinə qədər məhsulun satışından əldə edilən gəlirin təmiz gəlirə nisbəti kimi hesablanan ümumi gəlirin normasının fərqi :

$$\Delta P_{\text{üm}} = P_{\text{üm}_1} - P_{\text{üm}_0},$$

4. Faizlərin və vergilərin ödənilməsindən sonra məhsulun satışından əldə edilən gəlirin təmiz gəlirin cəminə nisbəti kimi hesablanan təmiz gəlirin normasının fərqi:

$$\Delta P_t = P_{t_1} - P_{t_0}$$

Üçüncü qrupa idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin investisiya effektivliyinin göstəriciləri aiddir. Burada real investisiyaların effektivliyini qiymətləndirən göstəricilər istifadə olunur: təmizə çıxarılan effekt, rentabellik indeksi, sərf olunmuş xərclərin çıxarılma müddəti, hansıların hesablanması yuxarıda göstərilmişdir. Burada hesablanma xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, müəssisənin idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən, elmi-tədqiqatlara, təcrübə-konstruktor işlərinə və nəhayət istehsalat və bazara çıxmağa sərf olunan xərclərin hamısı nəzərə alınır.

Aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin potensialının analitik konsepsiyasının öyrənilməsi, onun mahiyyətinin və strukturunun (tapşırıqların əsaslandırılması, idarəçilik təhlilinin metodları və istiqamətləri) təhqiq edilməsini sistemli yanaşma üsulu ilə müəyyən edir. Elmi-texniki tərəqqinin nəaliyyətlərini istehsalatda praktiki tətbiqinin obyektiv təsvir edilməsi üçün bütün aspektlərin kompleks şəkildə baxılması tələb olunur.

Aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin təhlil edilməsinin əsas məqsədi onların effektivliyinin müəyyən olunmasıdır. Çünki effektivlik iqtisadi kateqoriya olaraq, xərclərlə gəlirin mütənasibliyidir. Buna görə də təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihəsinin effektivliyini analitik qiymətləndirmək üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

- Həyata keçirilən layihənin qiymətləndirilməsi;

- layihənin həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunun potensial qiymətləndirilməsi (yəni bütün nəticələr xərclərdən daha da qiymətlidir);

- layihənin effektivliyinin müqaisəli qiymətləndirilməsi (yəni alternativ layihələr ilə müqaisədə üstün cəhətlərin müəyyən edilməsi).

Təkmilləşdirilmə problemlərinin layihələrinin təhlili bir neçə mərhələ ilə aparılır:

1) Gözlənilən əsas iqtisadi göstəricilərin hesablanması üçün ilkin informasiyanın hazırlanması;

2) Güman edilən iqtisadi göstəricilərin illər üzrə hesablanması;

3) Üçüncü mərhələ ən məsuliyyətlidir, çünki qiymət göstəricilərinin iqtisadi şərhilə və bunun əsasında optimal layihənin seçilməsi ilə bağlıdır.

Bu mərhələdə aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihələrinin rentabelliği orta bank kreditinin faizi ilə müqaisə olunur. Rentabellik gözlənilən gəlir məbləğinin layihənin qiymətinə olan nisbəti kimi hesablanır. Əgər aqrar sənaye kompleksinin layihəsinin hesablanmış rentabelliği orta bank kreditinin faizindən aşağıdırsa layihə rədd edilir, çünki banka faizlə pul qoymaq daha da sərfəlidir.

Daha sonra aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihəsinin rentabelliği ölkədə gedən inflyasiyanın orta göstəricisi ilə müqaisə olunur. Bu pul vəsaitinin inflyasiyadan qorunması üçündür. Çünki əgər inflyasiya rentabelliği üstələsə müəssisənin kapitalı dəyərini itirir.

Cədvəl 3.2.2.

Aqrar sənaye kompleksi müəssisəsi üzrə proqnoz analitik göstəricilərin illər üzrə hesablanması (şərti)

Göstəricilər (min man.)	Göstəricilərin illərə görə səviyyəsi				
	2016	2017	2018	2019	2020
1. Satışın həcmi (ƏDV xaric)	24435	29322	35186,4	42223,68	50668,416
2. İstehsalə və satışa sərf olunan xərclər	12450	14940	17928	21513,6	25816,32
3. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi	8422	8422	8422	8422	8422
4. Məhsulun tam maya dəyəri (cari xərclər+köhnəlmə)	20872	23362	26350	29935,6	34238,32
5. Məhsulun satış mənfəəti	3563	5960	8836,4	12288,08	16430,096

6. Mənfəət vergisi	713	712,6	167,28	2457,616	3286,0192
7. Vergilər ödənildikdən sonra sərəncamda qalan vəsaitin məbləği	2850	5247,4	8669,12	9830,464	13144,0768
8. Pul vəsaitlərinin daxil olması	11272	13669,4	17091,12	12288,08	21566,0768

Aqrar sənaye kompleksi müəssisəsi üzrə proqnoz təhlil göstərir ki, 2020-cı il üzrə satış həcmi 2016-cı ilə nisbətən 2 dəfə artması müşahidə edilmişdir.

Kredit zərurətinin minimallaşdırılması üçün bütün layihələr aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin təhlilinin həcminə görə müqaisə olunur. Sonra isə effektivlik meyarları vasitəsi ilə ən yaxşı variant seçilir.

Bunların hamısı layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində illik (rüblük) daxil-olmaların sabilliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bazar münasibətləri şəraitində yeni iqtisadi sistemin formalaşması idarəetmənin, o cümlədən uçotun, nəzarətin və təhlilin forma və metodlarında keyfiyyət dəyişikləri edilməsini tələb edir.

Iqtisadiyyatın bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətindən və xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin üzvü surətdə birləşməsindən əldə ediləcək yenilik və müvəffəqiyyət mühasibat uçotu sahəsində geniş əhatəli və səmərəli siyasət aparmaqdan asılıdır. Bu müvəffəqiyyət daha geniş planda mühasibat uçotu sisteminin mərkəzləşmiş qaydada təmin edilən və müstəqil işlənilib hazırlanan elementləri arasındakı nisbətən dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu dəyişiklik yeni uçot sisteminin ən fərqləndirici cəhətlərindən biridir.

İdarəetmə uçotunun tərkibi sistemli ənənəvi uçotdan və problem uçotundan ibarətdir. Onların hər ikisi sahibkaların və idarə rəhbərliyinin marağını təmin edə bilən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasına xidmət edir.

İdarəetmə uçotu istehsalat-kommersiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və onlara nəzarətin aparılması üçün menedcerə lazım olan informasiyaların hazırlanması prosesini əhatə edir. Müəssisədə idarəetmə uçotunun tətbiqi idarəetmənin prosesinin təkmilləşdirilməsinin mühüm vəzifələrindən biridə onun optimallaşmanın həlli nə imkan verir. Aqrar sənayesində idarəetmə uçotunda tətbiqi nəticəsində onun növlərinə aid edilən (istehsalat, idarəetmənin özündə, müasir idarəetmə və mü-tərəqqi idarəetmədə) idarəetmənin prosesinin optimallaşması vəzifəsində həlli görə real imkanlar yarada bilər. Bunlara aşağıdakı vəzifələr aid edilir:

1. idarəetmə qərarlarının hazırlanması, onların qəbul edilməsi və bunun üçün də məqsəd müəyyən olunmalıdır;
2. ayrı-ayrı sahədə çalışan işçilərin cavabdehlik səviyyəsinə müəyyən edilməsi;
3. verilən qərarların vaxtında yerinə yetirilməsinə hal-hazırda və sonrada nəzarət olunması;
4. alınmış nəticələrin uçotunda, kənarlaşmanın təhlilində, cari və sonrakı nəzarətində təkmilləşdirilməsi.

Bu kimi vəzifələrin vaxtında yerinə yetirilməsində müvafiq idarəetmə qərarlarının daha da optimal sisteminin tətbiqini və həyata keçirilməsini tam təmin edir. Aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə uçotunun istehsal fəaliyyətinin idarə olunmasının qarşısında duran mühüm vəzifələrində yerinə yetirilməsinə, idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsi üzrədə əsaslı surətdə qəbul olunmuş optimal qərarlarında işlənilməsinə görə daxili istifadəçilərin məlumatlar və göstəricilərlə təminatına köməklik göstərir.

Aqrar sənaye kompleksində integrasiya proseslərinin inkişafı dayanıqlı yüksəlişin zəruri istiqamətidir. Hələlik holdinq tipli müəssisələr yaranır. 10% kənd təsərrüfatının fəaliyyəti bu cür qurumlarda cəmlənib. Bu cür proses inkişafı daha da şiddətləndirir, çünki əlavə şəxsi sərmayələri cəlb edir, yeni texnika və texnologiyalar mənimsənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kənd təsərrüfatı nazirliyi daxili bazarın müdafiəsi üçün gömrük rüsumları tariflərini təkmilləşdirmə siyasəti aparmalıdır, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə maliyyə yardımları etməlidir.

İqtisadiyyatın bu sahəsinin idarəçiliyi üzrə bazar münasibətləri nöqteyi-nəzəri ilə müəyyən məhdudiyyətlər qoyaraq elmi-tədqiqat təşkilatlarının potensialının effektiv açılışına əlavə imkanlar yaradır. İdarəetmə təhlili prosesində istehsal potensialını qiymətləndirmək üçün əsas istehsal fondları, sənaye- istehsal heyəti, enerji, texnologiya, materiallar, müvafiq informasiya və maliyyə imkanları öyrənilir. İstehsal potensialının həcmi qiymətləndirən zaman natural göstəricilərdən istifadə, eləcə də, onun elementlərinin kəmiyyətlərinin hər hansı bir ekvivalentlə ölçmək çətinidir. İstehsal potensialının elementlərinin müəyyən edilməsi üçün onların qiymətindən və ya dəyərindən istifadə olunması düzgün hesab edilir. Bu cür yanaşma pul istifadə istehsal potensialının dövrlər üzrə müqayisə etməyə və ondan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Bazar potensialının struktur ölçülməsi həmin bazarda satıcıların sayının və onlardan hər birinin payının müəyyən edilməsidir. Beləliklə, təsərrüfat subyektinin mal bazarında payının həcmi bazar potensialının müəyyən edilməsi göstəricisidir. Deməli, təsərrüfat subyektinin qazadığı pay nə qədər çox olarsa, onun bazar potensialı da bir o qədər yüksək olur.

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyi mənfəət və rentabellik göstəricilərinin orta sahə göstəricilərinin kəmiyyətindən kənarlaşmalara təsir göstərən amillərin müəyyən olunması vasitəsi ilə qiymətləndirilir. Beləliklə, uzun müddət ərzində maksimum mənfəət və rentabelliğin təmin olunması bazar potensialını qiymətləndirməyə imkan verir.

Bazar potensialının təyin edilməsi üçün yuxarıda şərh olunan variantlarla yanaşı digər göstəricilər də məsləhət görülür: həmin sahədə normal mənfəətdən yüksək mənfəətin əldə olunması; istehsalın həcmi daha effektiv artımı şəraitində qiymətin artımına uyğun olaraq məhsul buraxılışı, səviyyəsinin ixtisar edilməsi; sənaye mülkiyyətinə hüquqdan istifadə şəraiti; zəruri malların göndərilməsi, xidmətlər, potensiallardan, intellektual mülkiyyətdən istifadə hüquqları üzrə rəqiblər arasında razılaşmaların mövcud olması.

Mühsibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanma sisteminin dəyişdirilməsində əsas rol dövlət orqanlarının və ictimai ixtisas birliklərinin məntiqə uyğun fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərdə olmalıdır:

a) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid dövlət siyasətinin hazırlanması;

b) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi;

c) MHBS təqdir prosedurunun həyata keçirilməsi və onların Azərbaycan Respublikasının ərazilərində qüvvəyə mindirilməsi;

d) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid normativ-hüquqi aktların və milli standartların hazırlanması və təsdiq edilməsi;

e) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrində qanunvericiliyə riayət olunmasına dövlət nəzarətinin təşkili;

f) MHBS üzrə peşəkar ictimai ekspertizanın təşkil edilməsi;

g) mühasbat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti üzrə metodiki göstərişlərin və məlumat materiallarının hazırlanıb yayılması.

Aqrar sənayesində vahid mühasibat uçotunun və hesbat sisteminin dəstəklənməsi üçün sistemin stabil olması təmin edilməlidir. Bunun üçün birinci növbədə qeyri adekvat inkişaf risklərini müəyyən etmək lazımdır (iqtisadi vəziyyətin reallığa uyğun olmaması, qeyri müqaisəli informasiya, ardıcıl olmayan nizamlanma, birtərəfli inkişaf). Buradada mühasibat uçotu və hesabatları üzrə müqaisəli informasiya xüsusi yer tutur.

Aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin təhlil edilməsinin əsas məqsədi onların effektivliyinin müəyyən olunmasıdır. Çünki effektivlik iqtisadi kateqoriya olaraq, xərclərlə gəlirin mütənasibliyidir. Buna görə də təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihəsinə effektivliyini analitik qiymətləndirmək üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

– Həyata keçirilən layihənin qiymətləndirilməsi;

– Layihənin həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunun potensial qiymətləndirilməsi (yəni bütün nəticələr xərclərdən daha da qiymətlidir);

– Layihənin effektivliyinin müqaisəli qiymətləndirilməsi (yəni alternativ layihələr ilə müqaisədə üstün cəhətlərin müəyyən edilməsi).

Təkmilləşdirilmə problemlərinin layihələrinin təhlili bir neçə mərhələ ilə aparılır:

1) Gözlənilən əsas iqtisadi göstəricilərin hesablanması üçün ilkin informasiyanın hazırlanması;

2) Güman edilən iqtisadi göstəricilərin illər üzrə hesablanması;

3) Üçüncü mərhələ ən məsuliyyətlidir, çünki qiymət göstəricilərinin iqtisadi şərhilə və bunun əsasında optimal layihənin seçilməsi ilə bağlıdır.

Bu mərhələdə aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihələrinin rentabelliği orta bank kreditinin faizi ilə müqaisə olunur. Rentabellik gözlənilən gəlir məbləğinin layihənin qiymətinə olan nisbəti kimi hesablanır. Əgər aqrar sənaye kompleksinin layihəsinin hesablanmış rentabelliği orta bank kreditinin faizindən aşağıdırsa layihə rədd edilir, çünki banka faizlə pul qoymaq daha sərfəlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. R. Fətullayev “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”, Bakı-2015
2. Q. Ə. Abbasov “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı-2015
3. S. M. Səbzəliyev, Y. Mustafayev, N. Musayeva “Mühasibat uçotu”, Bakı-2014
4. V. A. Terexova “Maliyyə uçotu”, Bakı-2008
5. S. M. Səbzəliyev, S. Ə. İbrahimova, Ə. İ. Daşdəmirov “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi” fənni üzrə test və tapşırıqların məcmuəsi, dərs vəsaiti, 2002-ci il
6. Əliyev R.B. “İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi”, Bakı-2002
7. Q. Ə. Abbasov “Sıfırdan başlanan mühasibat uçotu” Bakı-2013
8. S. M. Səbzəliyev “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları”, Bakı-2003
9. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Quliyev F.M. “İqtisadi təhlil”, Bakı-2000
10. Ə. A. Sadıqov “Mühasibat (maliyyə) uçotu” I hissə, Bakı-2002
11. Ə. A. Sadıqov “Mühasibat (maliyyə) uçotu” II hissə, Bakı-2002
12. “Mühasibatlıq haqqında normativ sənədlər toplusu” Bakı-2000
13. “Azərbaycan” qəzeti, 2006, 9 dekabr
14. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu. Bakı, 2004.
15. “Azadlıq” qəzet. 2010-5 fevral. Səh 2
16. Yüzbaşev Ç.R. “İdarəetmə təhlili” Bakı “Elm və Təhsil” 2012
17. Namazova C.B., Hacıyev F.Ş. “Müştərək müəssisələrdə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil”, Bakı-2005

Rus dilində

18. Бухгалтерский учет (под. ред. И.Е. Тишкова), Минск-1999
19. Финансовый учет (под.ред. В.Т. Гетьмана) М-2002
20. Керимов В., Бухгалтерский управленческий учет, М-2009
21. Зонова А. Бухгалтерский учет и анализ, М-2009

22. Суворова С.П., Ханенко М.Е., Шапорова О.А., Ковалева А.М. Бухгалтерский учет, М-2007
23. Юзбашев Ч.Р., Аббасова С.А. Управленческий анализ. Баку, 2008.
24. Аббасова С.А. «Перспективный экономический анализ», Баку-2005.
25. Климова Н.В. Экономический анализ. М.: Вузовский учебник, 2010. **İnternetsaytları**
26. <http://www.maliyye.gov.az>
27. <http://www.muhasib.az>
28. <http://www.president.az>
29. www.taxes.gov.az
30. www.maliyye.gov.az